

इती

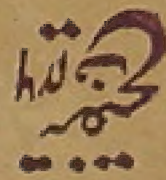
B. I / (A)

श्रीमद्भगवत

Shrimad-Bhagavatam

श्रीधर कृत भावार्थ दीपिक व्याख्यान सहित

॥ संपूर्ण ॥

L9 S

भा. द्वा.

॥१॥

श्रीरघुकुसोविजयतेतराम्॥ जयंतिश्रीपरानंदकृपायोगलसदृशः॥ यानित्यमनुवर्ततेसंपदोविगताऽदृशः॥
उक्तस्त्रयोदशाऽध्यायेर्द्धदशेत्वाश्रयःसतः॥ अधिष्टानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरःस्वतः॥ उक्तोलयावधित्वेनप्राकृ-
तात्प्रातिकेलेय॥ अधिष्टानतयाचोक्तोमहापुरुषवर्णने॥ तत्रारोषादुर्ध्वायेःशुकःप्राहपरीक्षिते॥ शेषस्तत्ररिवलान्या-
हसूतःपृष्टोयसत्रिभिः॥ स्वाश्रयश्रवणोकाय्योनविलंबोमनीषिणा॥ इत्येष्यत्कालवैधर्म्यंचतुर्भिस्तावदुच्यते॥ त-
त्रतुप्रथमेभाविमागधान्वयभूमिपान्॥ कलिप्रभावतःप्राहसंकरादिमलीमसान्॥ एवंभूतेसोमवंशेमुकुन्द-

श्रीशुकोवाच॥ योऽन्यःपुरंजयोनामभविष्योवारहृदयः॥ तस्याऽमात्यस्तुशु-

नकोहत्वास्वामिनमात्मजं॥ प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः॥१॥

स्वरकोडावर्णिताथोसराववंशोभावीवर्यतेकृष्णभक्तिमुक्तामुक्तैवर्मना॥ स्वीतिवक्तुम्॥ तदेवैवस्वतमनुवंशे-
सोमवंशप्रस्तावेनश्रीकृष्णवतारचरितानिसप्रपंचमनुवर्णितानि॥ अथेदानींभावीसोमवंशःकलौविजातीयसं-
करादिमलीमसोवेराग्यद्वाराश्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायाऽनुवर्ण्यते॥ तत्रतुरांमवंशशाखासुचिरकालानुवर्ति-
तयामागधवंशोऽनुक्रम्यते॥ तत्रपूरेवंशेउपरिचरोवसुस्तस्यचहृदयः॥ तस्यजरासंधः॥ तस्यसहदेवः॥ पुत्रोऽभूदित्यु-
क्तंनवमस्कंधे॥ तत्रैवसहदेवान्माजोरिः॥ ततःशुतश्रवाइत्यदयोरिपुंजयान्ताः॥ विंशतिर्भाविनोराजानोनिरूपिताः॥
तदुपरितनवंशसंकरादिदोषैःप्रपंचयति॥ योऽन्यइतिरिपुंजयरावपुरंजयः॥ स्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्योतं

राजानंकुरिष्यति॥ यस्म्यपालकोनामसुतोभविष्यति॥१॥

॥१॥

भा. द्वा.
॥ २ ॥

नवनन्दानन्दं च तत्पुत्रं श्रेतेयं नव॥ प्रपन्नान् विप्रस्तान् विख्यातान् स्वादिजः॥ कौरिल्यवात्सायनादिपर्याय
आशाक उद्धरिष्यति॥ उन्मूलयिष्यति॥ मोर्याः मोर्यसंज्ञाः॥ १०॥ कथं भोक्ष्यन्ति तदाह सरवोति॥ चंद्रगुप्तं मोर्यप्रथमं
म॥ ११॥ १२॥ १३॥ तेषां प्रथमो दशरथः॥ पराशरादिभिस्तोऽत्राप्यनुसंधेयः॥ तेन सह मोर्यो दश॥ सप्तविंशच्छतोत्तरं सप्त

नवनन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति॥ तेषामभावे जगतीं मोर्यो भोक्ष्यन्ति वैकलो॥
सरवचंद्रगुप्तं वेद्विजो राज्ञेऽभिषेक्ष्यति॥ ११॥ तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः॥ सुयश
भविता तस्य संगतः सुयशः सुतः॥ १२॥ शालिभूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति॥ शतधन्वा
ततस्तस्य भविता तद्वहद्वयः॥ १३॥ मोर्यास्त्वेते दशनृपाः सप्तविंशच्छतोत्तरम्॥ समाभोक्ष्यन्ति
पृथिवीं कलोकुरुकुलोद्दह॥ १४॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुजेष्टो भविता ततः॥ वसुमित्रो भद्रक
श्च पुलिंदो भविता सुतः॥ १५॥ ततो घोषः सुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति॥ ततो भागवतस्तस्मा
देवभूतिः कुरुद्दहः॥ १६॥ शृंगादशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं चैवैष्यं शताधिकम्॥ ११७॥ ततः करावानियं भूमि
विंशदुत्तरं शतं समा॥ ११४॥ ११५॥ ११६॥ वहद्वयस्य सेनापतिः॥ पुष्यमित्रो नाम स्वामिने हत्वा राज्यं करिष्यति॥ स च शृंगानो
प्रथमः॥ ततोऽग्निमित्रादयो न वेत्येवं शृंगादशवर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्षशतम्॥ ११७॥ + ॥ ० ॥ + +

सप्तमस्य सरवोत्तरम् ॥ १७ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥ २३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नेदो नाम कश्चिन्महापद्मसंख्यायाः सेनायाधनस्य वापतिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अतए
 विशाखपूषस्तत्पुत्रो भवितारजकस्ततः ॥ नन्दिर्वर्द्धनस्तत्पुत्रः पंचप्रद्योतनाइमे ॥ अथ त्रिं
 शोत्तरशतं ॥ १३ ॥ ८ ॥ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ २ ॥ शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तुतस्तुतः
 क्षेमधर्मातस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥ विधिसारः सुतस्तस्याः ज्ञातशत्रुर्भविष्यति द
 र्भकस्तत्सुतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ नन्दिर्वर्द्धन आज्ञेयो महानंदिस्तुतस्ततः ॥ ४ ॥ शि
 शुनागादशैवैतेष्वष्टपुत्तरशतत्रयम् ॥ समाभोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठकलौ नृपाः ॥ ५ ॥ म
 हानंदिस्तुतो राजन् शूद्रो गर्भोद्भवो वली ॥ महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनासकृत् ॥ दित
 तो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ७ ॥ सरकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लंघितशासनः
 शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ ८ ॥ तस्य चाख्यौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमु
 र्वाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यन्ति मंहो राजानः स्मशतं समाः ॥ ९ ॥

वमहापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ एकमेव छत्रं यस्यांतां पृथिवीं शासिष्यति पालयिष्यति ॥ सत्रोत्सादने दृष्टांतः भार्गवः प
 रशुराम इव ॥ ८ ॥ समाः संवत्सरान् ॥ ९ ॥

॥ भा. द्वा. ॥

॥ ३ ॥

२७ आवभृत्या अवभृतिर्नगरीतद्राज्ञानः ॥ २८ ॥ रते आभीरादयो मौनव्यतिरेकाः पंचवर्षिर्नृपा एकोनशताधिकं वर्षं स
हस्रं पृथिवीं मोक्षयन्ति ॥ ततः पूर्वोक्ता एवैकादशमौनस्त्रीरायदशतानि क्षितिं मोक्षयन्ति ॥ ते संस्थिते ते तु मौनेषु मृतेषु

एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यदशतानि च ॥ षट्पंचाशच्च पृथिवीं मोक्षयन्ति कुरुनंदन ॥ २९ ॥

सप्ताभीरा आवभृत्या दशगर्दभिर्नृपाः ॥ कंकाः षोडशभूपा लाभविष्यन्ति च लालुपाः ॥ ३० ॥

ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश चतुष्कराः ॥ भूयोदशगुरुराश्वमौनारका दशैवतु ॥ ३१ ॥ र

ते मोक्षयन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ॥ नवाधिकां च नवतिं मौनारका दशाक्षितिम् ॥ भो

क्ष्यन्त्यदशतान्यद्रुद्रोऽपि ते संस्थिते ततः ॥ किल किलायां नृपतयो भूतनंदो यवंगिरिः ॥

शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोदानंदिः प्रवीरकः ॥ इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि व

रु ॥ ३२ ॥ तेषां त्रयोदशसुता भवितारश्च वाल्हिकाः ॥ पुष्यमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथै

वच ॥ ३३ ॥

किल किलायां पुष्यो नृपतयो भविष्यन्ती तत्पुत्रेणा न्वयः ॥ अधिकानि च षड्वर्षाणि ॥ ३४ ॥ तेषां भूतनन्दादीनां यथा
यथं वाल्हिकानां मानस्यो दशसुता भविष्यन्ति ॥ अथ पुष्यमित्रो नामान्यो राजन्यः ॥ अस्मिन् दुर्मित्रो नामपुत्रः ॥

॥ ३ ॥

कथंकरावा न्यास्यति तदाह शृंगमिति ॥ परस्त्रीकामिनं देवभूतिनामानं शृंगं हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा करावोराज्यं क

शृंगं हत्वा देवभूतिं करावोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥ १८ ॥ त
स्य पुत्रस्तु भूमिं तस्तस्य नारायणः सुतः ॥ १९ ॥ करावायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पंचच ॥ श
तानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्ध्याणां च कलौ युगे ॥ २० ॥ हत्वा करावं सुशर्माणां तद्भृत्यो वृषलो वली
गां भोक्ष्यत्यां ध्रुजातीयः कंचित्कालमसत्तमः ॥ २१ ॥ कृष्णनामा यतद्भ्राता भविता पृथिवी
पतिः ॥ श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः ॥ २२ ॥ लंबोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्च वि
लिको नृपः ॥ मेघस्वातिश्च विलिकादरमानस्तु तस्य च ॥ २३ ॥ अनिष्टकर्महा लेयस्तलक
स्तस्य चात्मजः ॥ पुरीषभेस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनंदनः ॥ २४ ॥ चकोरो वहवो यत्र शिवस्वा
तिररिंदम ॥ तस्यापि गोमती पुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥ २५ ॥ मेदः शिराः शिवस्कंदो यज्ञश्री
स्तत्सुतस्ततः ॥ विजयस्तत्सुतो भाव्यश्च नूविजः सलोमाधिः ॥ २६ ॥

रिष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥ करावानां चतुर्थः सुशर्मा इमे वसुदेवादयः ॥ करावायना वर्ध्याणां ह त्रीणि शतानि पंचचत्वारिंशद्वर्षा
णि च भूमिं भोक्ष्यन्ति ॥ २० ॥ करावानामन्ति मंसुशर्माणां हत्वा वलिनामा तद्भृत्यो गां भोक्ष्यति ॥ २१ ॥ २४ ॥ यत्र येषु बहु संज्ञेषु

असुसुनवमः शिवस्वातिनामा भविता ॥ २५ ॥ २६ ॥

भा. द्वा. ॥ ४ ॥

इमेचस्तेच्छप्रायाभूभृतःतुल्यकालाभविष्यंति॥ किंच॥ एतेसर्वेअधर्माःनृतपराः॥ अधर्मेअनृतेचपारोरोहिताः॥ फल्गु
दाः॥ अल्पदातारः॥ उदितास्तमितप्रायाः॥ हर्षशोकादिवहलाः॥ असंस्कृतागर्भाधानादिसंस्काररहिताः॥ प्रजाःभक्षयिष्यं
ति॥ धनाद्यपहारादिनापीडयिष्यन्ति॥ ३७॥ किंच॥ तज्जायाः॥ तेनाथायेयांतेजनपदाः॥ देशवर्तिनोमनुष्याः॥ तच्छीलाच्चा

तुल्यकालाइमेराजनस्तेच्छप्रायाश्चभूभृतः॥ एतेधर्मानृतपराः॥ फल्गुदास्तीव्रमन्यवः॥ स्त्री
वालगोद्विजघ्नाश्चापरदारधनादृताः॥ उदितास्तमितप्रायाः॥ अल्पसत्वाल्पकायुषः॥ असं
स्कृताः॥ क्रियाहीनारजसातमसाव्रताः॥ प्रजास्तेभक्षयिष्यंति॥ स्तेच्छराजन्यरूपिणः॥ ३७॥
तज्जायास्तेजनपदास्तच्छीलाचारवादिनः॥ अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडि
ताः॥ ३८॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांवेद्यासिक्कांद्वादशास्कंधेरा
जवंशानुकीर्तनंप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ श्रीशुक उवाच॥ ततश्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचंक्ष
मादया॥ कालेनबलिराजानंक्षत्यायुर्वलंस्मरतिः॥ १॥

रवादिनः॥ तेयामिवशीलमाचारेबादश्चतद्वनः॥ ३८॥ इतिश्रीमद्भागवतेद्वादशेप्रथमः॥ द्वितीयेतुकलेर्दोषवृ
द्धोकल्कीवतारतः॥ अधर्मिण्येजनेनयेपुनःकृतयुगागमः॥ कलिधर्मानप्रपञ्चयति॥ ततश्चेत्यादिना॥ १॥

तथा आंध्राः कोशलाः वेदूरपतयः॥ निषधाश्च गते च तत्तद्देशनामभिः परमातास्तुल्यकालाः खंडमंडलेषु भूयाः॥ तत एव
तेभ्यो बालिहकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति॥ ३२॥ ततश्च मागधानां तराजा विश्वस्फूर्तिर्नाम भविता॥ स च पूर्वोक्तात् पुरंज

रककाला उमेभूयाः स प्रांध्राः स प्रकोशलाः॥ वेदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि॥ ३२॥ माग
धानां त्रभविता विश्वस्फूर्तिः पुरंजयः॥ करिष्यति परो वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रूकान्॥ प्रजाश्चा
ब्रह्मभूयिष्याः स्थापयिष्यति दुर्मतिः॥ ३३॥ वीर्यवानक्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरे॥ अ
नुगंगा मा प्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्॥ ३४॥ सौराष्ट्रावंत्या भीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः॥
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्रायाजनाधिपाः॥ ३५॥ सिन्धोस्तरे चंद्रभागां कौन्तीं काश्मीरमंड
लम्॥ भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या स्तेच्छाश्चा ब्रह्मवर्चसः॥ ३६॥

यात्परः पुरंजयादिति प्राप्तिः स न वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रूकान्॥ स्तेच्छाश्चान् करिष्यति अपरानिति
पारे॥ अपरान् पुलिन्दान् संज्ञान् वर्णान् करिष्यतीत्यर्थः स च एवं कृत्वा अब्रह्मभूयिष्या अत्रैव रायप्रचुराः सतीः प्रजाः स्था
पयिष्यति पालयिष्यति॥ ३३॥ स च पद्मवत्यां पुरे अनुगंगां गंगा॥ द्वारमारभ्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पालितां मेदिनीं भोक्ष्य
ति॥ तदनंतरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः व्रात्या उपनयनरहिता भविष्यन्ति॥ ३५॥ अब्रह्मवर्चसा वेदाचारशून्याः॥ ३६॥

भा. द्वा.

॥५॥

आच्छिन्नजपयतादागद्विणानिचयासांताः॥ अष्टिर्वोजम्॥ ६॥ ॥ शीयमारोखित्यादीनां इत्यंकलौ गतप्राय इति वं
चमेनान्वयः शीयमारोखु अल्पप्रायेषु॥ १॥ दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु॥ चौर्या नृतरथा हिंसाद्या नानावृत्तयो येषां तेषु
प्रजाहिन्युद्यै राजन्यैर्निर्घृणोर्दस्युधर्मिभिः॥ आच्छिन्नदारद्रविणाय स्पृतिगिरिकाननम्॥ शाक
मूला मिषशौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः॥ ६॥ अनारुद्धा विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः॥ शीत
वातातपप्राचुरहिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः॥ क्षुत्तृड्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च चिंतया॥ ७॥ त्रिंश
द्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्॥ ८॥ शीयमारोखु देहेषु देहिनां कलिदोषतः॥ वर्णाश्रम
वतां धर्मे नये वेदपथे नृणाम्॥ ९॥ पाथेऽप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु॥ चौर्या नृतरथा हिं
सानानावृत्तिषु वै नृषु॥ १०॥ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्राया सुधेनुषु॥ गृहप्रायेष्वश्रमेषु यौन
प्रायेषु बंधुषु॥ ११॥ अनुप्रायास्त्रौषधीषु शमीप्रायेषु स्थासुषु॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्य
प्रायेषु सप्तसु॥ १२॥ इत्यंकलौ गतप्राये जनेषु खरधर्मिषु॥ धर्मचाराण्यसत्वेन भगवान् नृतरिष्यति॥ १३॥
॥ १४॥ छागप्राया सुप्रमारातः क्षीरतश्च अजातुल्यासुः॥ १५॥ स्थासुषु वृक्षेषु॥ विद्युत्प्रायेषु तडिद्वहलेषु॥ शून्यप्रायेषु
॥ १६॥ धर्मादिरहितेषु सप्तसु गृहेषु॥ १७॥ जनेषु खरधर्मिषु दुःसहचरितेषु॥ कलौ गतप्राये समाद्यप्राये॥ १८॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥ दांपत्ये भार्यापतिभावे ह्येव हेतुः ॥ न कुलगोत्रादिः ॥ आवहारिके क्रयविक्रयादौ
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठेति ॥ कौशलमेव हेतुर्न कुलमाचारो वा ॥ आश्रमाणां व्याप्तौ ज्ञाने लिंगमेव दंडाजिनादिकं हे
तुर्न त्वाचारविशेषः ॥ अन्योन्यापतिकारणं च आश्रमादाश्रमानरप्राप्तौ च कारणम् ॥ यद्वा ॥ बहूदकहंसादौ नामन्योन्या

विज्ञमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव आवहारिके ॥ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हिरतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ लिंग
मेवासमाख्यातावन्योन्यापतिकारणम् ॥ अरुत्यान्यायदोर्वल्यं पांडित्ये चापलं वचः ॥ अ
नाद्यौ ते वा साधुत्वे साधुत्वेदं भगवतु ॥ स्वीकारयेव चोद्वाहे ह्यनमेव प्रसाधनम् ॥ ३ ॥ दूरे वा
र्ययनं तीर्थे लावण्ये केशधारणम् ॥ उदरं भरिता स्वार्थः सत्यत्वे धार्यमेव हि ॥ दाक्ष्ये कुटुम्ब
भरणं यशोर्थे धर्मसेवनम् ॥ ४ ॥ एवं प्रजाभिर्दृष्टाभिर्गोक्षिति मंडले ॥ ब्रह्मविद्वत्संज्ञं
द्राणां यो वली भवितानृपः ॥ ५ ॥

पत्नौ नमस्कारव्यवहारे कारणं ॥ अरुत्या मुद्रार्पणादावसामर्थ्ये न न्यायदोर्वल्यं पराजयः ॥ चापलं वचः बहुभाषणम्
असाधुत्वे चोर्व्याघ्रभियोगे ॥ प्रसाधनमलंकारः ॥ ३ ॥ दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तीर्थं न तु गुर्वादि ॥ स्वार्थः पुरुषार्थः ॥ ४ ॥

एतत्पंचयतिचतुर्भिः चराचरगुरोरोश्वरस्येति धर्मत्राणे हेतुः ॥ गुरुत्वे श्वरत्वयो रूपपादनम् ॥ अखिलस्य विश्वस्यात्म
नः कारणास्येति एवं भूतस्य विस्मोर्जन्मसाधूनां धर्मत्राणाय ॥ धर्मत्राणा प्रयोजनमाह ॥ कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १० ॥ शं
भलग्राममुख्यस्य प्रधानस्य नास्मा विष्णुयशशो ब्राह्मणस्य भवने गृहे ॥ ११ ॥ धर्मत्राणा प्रकारमाह ॥ अश्वमिति असाधवे

चराचरगुरोर्विस्मोरोश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ १० ॥
शंभलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविव्य
ति ॥ ११ ॥ अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पति ॥ असिना असाधुदमनस्यैश्वर्य्यगुणा
न्वितः ॥ विचरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाः प्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगच्छदोदस्पृन्कोरिशो
निहनिष्यति ॥ १२ ॥ अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ॥ ३३ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

दस्य नेयेन तमस्वमारुह्यासिना दस्पृन्कोरिशो निहनिष्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ असाधुदमन इति पाठे कल्किविशेषणम्
तत्पंचः ॥ आशुनाशो प्रजामिना तेन हयेन क्षोण्यां विचरन् ॥ अश्वमाशुयैश्वर्य्याशुगुणाश्च सत्त्वसंकल्पादयस्तेरन्वि
तः ॥ नृपलिंगच्छन्दः ॥ राजवेद्यच्छान् ॥ १३ ॥ ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह ॥ अथेति सार्द्धद्वयाभ्याम् ॥ तेषां पौर
जानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यन्ति ॥ तत्र हेतुः ॥

॥ भा. द्वा. ॥

॥ ७ ॥

यदाविष्णोर्भानुः भातीति भानुः शुद्धसत्वात्मको देहादिवैः कुरांगतः तदा कलियुगमविशतः यत्तस्मिन् युगे जनः
पापे रमत इति कलियुगलक्षणम् ॥ २१ ॥ ननु श्रीकृष्णप्राये व्यावर्तमानेऽपि सन्ध्याहरेण कलिः प्रविष्ट एवासीत् तस्य
त्यम् तथापि तावत्तस्य परक्रमो नाभवदित्याह यावदिति ॥ परक्रान्तु माभिभवितुम् ॥ २२ ॥ अतो यद्योक्त एव कलिप्र
वेशकाल इत्याह यदा देवर्षय इति द्वादशाब्दशतात्मक इति दिव्येन मानेन संध्या संध्यांशाभ्यां सहयो द्वादशाब्दशता

विष्णोर्भगवतो भानुः कुष्माण्डोऽसौ दिवंगतः ॥ तदा विशत्कलिर्लोकं पापे यद्रुमते जनः
॥ २१ ॥ यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ॥ तावत्कलिर्वै एथिर्वी परक्रान्तुं न चांशक
तः ॥ २२ ॥ यदा देवर्षयः सप्तमघासु विचरन्ति हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ २३ ॥
यदा मघाभ्यो यास्पतिर्पूर्वायादां महर्षयः ॥ यदा नन्दात्प्रभृत्येव कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् कुष्माण्डो दिवे यातस्तस्मिन्नेव तदा हनि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥ २५ ॥

त्मकः सकलिस्तदा संध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २३ ॥ कलेः प्रवेशकालमुक्ता तस्य वृद्धिकालमाह यदेति ॥ तदा प्रवे
तनात्प्रभृतिरुद्धिं गच्छन्दात्प्रभृत्यतिरुद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु यदा कलेर्लिङ्गमुपलब्धं तवैव प्रविष्ट इति युक्त
म् ततः पूर्वमेव प्रवेशः ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणं तत्राह यास्मिन्निति ॥ प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातुं पुराविदः पूर्वज्ञातारः ॥ २५ ॥

॥ ७ ॥

कलियुगांतरविशेषं वक्तुमाह॥ आरभ्येत्यादिना॥ वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति कथापि विवक्षया॥ वान्तरसंख्येयम् वस्तुतः
तस्तु पत्नीश्चन्द्रयोस्तारं द्वाभ्यामूनं वर्षाणां सार्द्धं सहस्रं भवति॥ यतः परोक्षेत्समकालं मागधं माज्जीरिमारभ्युरिपुंजयान्ताविंश
तीराजानः सहस्रं सवत्सरे भोक्ष्यन्तीत्युक्तेन वमस्कंधे॥ ये बार्हद्वयभूपा लाभाभ्याः साहस्रवत्सरे मिते ततः परं च प्रद्योतना॥ अ
ष्टत्रिंशच्छतम्॥ शिष्यनागाश्च यष्टुत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तं चात्॥ १५॥ कलेः प्रवृत्तिं रूढिं च निरूपयितुं
कालज्ञानोपलक्षणा माह सप्तर्षीणां त्विति॥ अयमर्थः॥ प्रागग्रशकराकारं तारासप्तकं सप्तर्षिर्मंडलमृतत्रकिंचदुत्तमेव

आरभ्य भवतो जन्मया वज्रन्दाः भिषेचनम्॥ एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरम्॥ १६॥

सप्तर्षीणां त्रयो पूर्वो दृश्येते उदितौ दिवि॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि॥ ते

नैतन्नक्षत्रयो युक्तास्ति एन्यदशतं नृणाम्॥ १७॥ ते त्वदीये द्विजाः कालअधुना चाश्रिता मघाम्॥ २०॥

स्थानो यो मरोचिः॥ ततः पश्चादानमयुगकन्ध एकारो विशिष्टः स भार्यः॥ ततः पश्चादी बह्वृते पस्थानो योऽशिराः॥ ततः
पश्चाच्चतुरस्यातारा॥ चतुष्के ऐशान्या सत्रिः॥ ततो दाक्षिणातः पुलस्त्यः॥ पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः॥ तत उत्तरतः क्रतुः
एवं स्थिते तेषां मध्ये यो पूर्वो उदयसमये प्रथममुदितो दृश्येते पुलहः क्रतुसंज्ञौ॥ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोश्च मध्ये य
त्समं दाक्षिणातः समदेशावस्थितमाश्विन्यादिषु यदन्यतमेन नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्तान् नृणामदशतं तिष्ठन्ति॥ १८॥
ते च द्विजास्त्वदीये काले अधुना मघा माश्रिता वर्तन्ते॥ २०॥

भा. १६॥

॥ ८ ॥

एतेषां नामसिंघानामित्यादय इह तत्प्रपंचयति ॥ राजत्रितियं चभिः ॥ ३२ ॥ ममत्वं कृत्वा त्वेनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृ
त्तिं निंदति ॥ कुमोति राजानाम् ॥ राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्यानेकमयो विद्याभस्मेति वा संज्ञा भविष्यान्ने त
त्कृते तदर्थं यो भूतधुकृ भूतेभ्यो नृणां तिस्रिंस्वार्थं वेद ॥ कुत इत्यपेक्षायामेते तु त्वेन भूतद्रोहं विशेषेण यतो भूतद्रोहा

राजन्नेते मया प्रोक्तान् देवास्तथापरे ॥ भूमौ ममत्वं कृत्वा नो हित्वेमां निधनं गताः ॥ ३२ ॥ क
मिविदुस्मसंज्ञानो राजानामोपियस्य च ॥ भूतधुकृतकृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ३३ ॥
कथं सेयमखंडाभूः पूर्वमेपुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वावंशजस्य च ॥ ३४ ॥ ते
जो वन्नमयं कायं गृहीत्वा त्मतयाः बुधाः ॥ महीं ममतया चोभौ हित्वा तेऽदर्शनं गताः ॥ ३५ ॥ इ
ये ये भूपतयो राजन्भुंजंति भुवमोजसा ॥ कालेन ते कृताः सर्वकथामात्राः कथासु च ॥ ३६ ॥ इ
ति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कंधे कलिधर्मो नाम २६

निरयो भवतीति ॥ ३३ ॥ ममत्वप्रकारं प्रपंचयति कथमिति ॥ सेयमखंडाभूमिः मे पूर्वजैः ॥ एतैर्धृता सती इदानीं च मत्पु
त्रां च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवं ॥ ३४ ॥ उभौ महीं कायं च ॥ अदर्शनं मत्पुत्रं ॥ ३५ ॥ पसंहरति ये य इति ॥ ते सर्वे च कथासु क्रिय

माराणां सुकथामात्राः कालेन कृताः ॥ ३६ ॥ इति द्वादशस्कंधे
तिरोध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ ८ ॥

कलेरन्तरकृतयुगप्रवेशमाह॥ दिव्याद्यानामिति॥ चतुर्थेकलोप्रवेशेनावपरमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः॥ कृतयुगप्रवेशचिह्नमाह॥ यदानृणांमनः आत्मप्रकाशकं भविष्यतीति॥ तदेति॥ २६॥ राजवंशोक्तांस्थितिं॥ ब्राह्मणादिवंशोऽप्यतिदिशति॥ इत्येवमिति॥ यथायाभिर्चनोच्चावस्थाभिः तास्ता अवस्थावंश इति वा पाठः॥ २७॥ एतत्कीर्त्तनस्य वेर

दिव्याद्यानं सहस्रांते चतुर्थे तपुनः कृतम्॥ भविष्यति तदानृणां मन आत्मप्रकाशकम्॥ २६॥
इत्येवमानवोवंशो यथा संख्यायते भुवि॥ तथा विदुः शूद्रविप्राणां तास्ता ज्ञेया युगे युगे॥ २७॥ एते
द्यानामलिंगानां पुरुषाणां महात्मनाम्॥ कथामात्राः वशिष्ठानां कीर्त्तिरेव स्थिता भुवि॥ २८॥
देवापिः शंतनोर्भ्राता मरुश्चैश्वाकुवंशजः॥ कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ॥ २९॥
ताविहेत्यकलेरन्ते वासुदेवानुशिषितौ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मैर्पूर्ववत्प्रथयिष्यतः॥ ३०॥ कृतं
तत्रेताद्वापरंच कलिश्चेति चतुर्युगम्॥ अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्त्तते॥ ३१॥ ॥

गोपयोगितामाह॥ एतेषामिति॥ नामैवल्लिंगं ज्ञापकं येषां तेषां॥ कथामात्रेणैवावशिष्टानां कीर्त्तिरेव स्थितानां
तुराज्यं पुत्रादयो वा॥ २५॥ कलावृत्तसन्नामौ नां राजवंशदीनां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह॥ देवापिः सोमवंशजः मरुस्तु सूर्यवंशजः॥ कलापग्रामो नाम योगितामावासः प्रसिद्धः॥ २६॥ ३०॥ इममेव प्रकारं प्रति चतुर्युगं दर्शयति॥ कृतमिति ३१॥

॥ भा. द्वा. ॥ अन्नकेन पश्यन्तोत्पुलकं तदेवाह यामिति ॥ ऊरुद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शुकः ॥ संबोधयति कुलोद्धरा इति तु पाठः सुग

॥ ८ ॥

यां विस्मज्ज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरुद्वह ॥ गता यथागतं युद्धं तां मां जेय्यन्पवुद्वयः ॥ ६ ॥ मत्कृते
पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विषेयः ॥ जायते ह्यसतां राज्ये मम तावद्वचेतसाम् ॥ ७ ॥ समैवे
यं महीकृत्स्नानते मूढेति वादिनः ॥ स्पृष्ट्वा माना मिथो घ्नन्ति मिथ्यने मत्कृते नृपाः ॥ एषुः पु
रूवागाधिर्न ह्यो भरतोऽर्जुनः ॥ मां धाता स गरो रामः खट्वांगो धुन्धुहारायुः ॥ तृणाविन्दु
र्ययाति श्रशर्यातिः शंतनुर्गयः ॥ भगीरथः कुबलयाश्वः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ हिरण्य
कशिपुर्वज्रो रावणो लोकरावणः ॥ नमुचिः शंखरो भौमो हिरण्यक्षोऽयतारकः ॥ अन्ये च
बहवो देव्या राजानो ये ममेश्वराः ॥ सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ मम तां स
व्यवर्तन्त कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणाः ॥ कथाः वशेयाः कालेन नैह कृतार्थाः कृता विभो ॥ ८ ॥

म. ॥ ८ ॥ अबुद्धयस्तु तं तत्प्रपंचयति मत्कृतं इति ॥ ७ ॥ यामो नाम कश्चिद् राजा ॥ यद्वा लोकदृष्ट्या दाशराथिरेव निर्दि
ष्टः लोके एव यतिरोदयतीति लोकरावणः ॥ मायि उच्चैर्मम तां कृत्वा येऽवर्तन्त ते कालेन कथा वशेयाः कृताः विभो इति

॥ ८ ॥
पेयो धनं कु
रुद्वह इति वारं

॥ ८ ॥

ततो ये भूमिगोतैश्च राज्ञ्यदोषादिवर्ण्यते कलौ च दोषभूयिष्ये दोषहृद्गोहरेर्नतिः देहेऽहंतां भूमौ च समतां कुर्वन्पतोऽवुधा
इत्युक्तम् तदेव भूमिगोतैः प्रपंचयति द्यूत्यादिना आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रानुद्युक्तान्हासप्रकारमाह अहो इति मा
माम् ॥ १ ॥ येन कामेन केनोपमेपि रोदेहे विश्रंभिता विश्वासं नीता ये यानरे द्राणां सरथ कामो मोघ एव स्यात् ॥ २ ॥ काममे

श्रीशुक उवाच ॥ द्यूतात्मनि जये व्यग्रान् नृपान् हसति भूरियम् ॥ अहो मा विजिगीषन्ति मृ
त्योः क्रीडनकान् नृपाः ॥ काम एव नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदूषामपि ॥ येनेकेनोपमेपि रोयेति विश्रं
भितान् नृपाः ॥ २ ॥ पूर्वनिर्जित्य यदुर्गे जेय्यामो राजमंत्रिणाः ॥ ततः सचिवपौरा प्रकरीन् नृपान् स्पृशन्
राजकान् ॥ ३ ॥ एवं क्रमेण जेय्यामः पृथ्वीं सागरमेव त्वाम् ॥ इत्याशावद्ब्रह्मदयानपश्यन्पति
केन कम् ॥ ४ ॥ समुद्रावरणां जित्वा मां विशन्त्यर्द्धमोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्सुक्तिरात्मजः ॥ ५ ॥

वदर्शयति द्वाभ्याम् ॥ पूर्वयिति श्रुत्यर्थे लंठस्य न राज्ञ्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रिययदुर्गे निर्जित्य राजमंत्रिणो जेय्या
मो वंशीकरेय्यामः ॥ सचिव आमात्याः करेन्द्राहस्तिपाः तांश्च जेय्यामः ॥ करारकान् प्राप्ते पश्यान् ॥ अस्म अयास्य ॥ अथ कंठ
कानिति पाठः ॥ ३ ॥ एवं केचिदासावद्ब्रह्मदयाः ॥ ४ ॥ एवं केचित्पुनर्मो जित्वा प्यति तस्मया ॥ अर्धं विशन्ति ॥ तदेवमिन्द्रियजये
तये राज्ञं साधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमन्दा इत्याह कियदिति ॥ ५ ॥

भा. द्वा.

॥ १० ॥

तदानीं तनजनानाह संतुष्टा इति मैत्राः भूत मैत्री युक्ताः ॥ अमराणां आत्माभ्यां सवन्तः ॥ १५ ॥ अनृतेन सत्यमहिंसा दया
असंतोषेण तपः ॥ विग्रहेण दानमिति यथा संख्यं योज्यं ॥ १६ ॥ ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ १७ ॥ हिंसा तु व्यवृत्तं द्वे वैरित्य

संतुष्टा करुणामैत्राः शांता दांतास्ति ति क्षवः ॥ आत्मारामाः समदशः प्रायशः अमराणां जनाः ॥ १५ ॥
त्रेतायां धर्मपादानां तु र्य्योऽंशो होयते शनैः ॥ अधर्मपादैरनृत हिंसाः संतोष विग्रहेः ॥ १६ ॥ तदा
क्रिया तपो निव्यानाति हिंसा न लंपहाः ॥ त्रैवर्गिकास्त्रयी बृद्धा वरणा ब्रह्मोत्तरानृपः ॥ १७ ॥ तपः
सत्य दया दाने च द्विह सति द्वापरे ॥ हिंसाः क्षुब्ध नृत द्वे वैर्धर्मस्य धर्मलक्षणेः ॥ १८ ॥ यशस्वि
नो महाशालाः स्वाध्यायाः ध्ययने रताः ॥ आरुपाः कुटुंबिनो ह्यवर्णाः क्षत्रादिजोत्तमाः ॥
॥ १९ ॥ कलौ तु धर्महेतूनां तु र्य्योऽंशोऽधर्महेतुभिः ॥ अधर्मानैः क्षीयमाणो ह्यने सोऽपि वि
नश्यति ॥ २० ॥ तस्मिन्नुद्यादुराचारानिर्देयाः शुष्कवैरिणाः ॥ दुर्भगा भूरितर्थाश्च शूद्रदाशो
नराः प्रजाः ॥ २१ ॥

यं क्रमो न विवक्षितः ॥ धर्मस्य द्विह सति क्षीयते ॥ अधर्मस्य लक्षणेः चिन्तैः पादैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ यशस्विनः कीर्ति
प्रियाः क्षत्रादिजोत्तमाः क्षत्रिय ब्राह्मणा प्रधानाः ॥ १९ ॥ कलौ धर्मपादानां तु र्य्योऽंशो पाशश्चतुर्थोऽंशो वशिष्यते ॥ २० ॥
शूद्रदाशो नराः शूद्रकैवर्त्तादि प्रधानाः ॥ २१ ॥

राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यं माह कथा इति ॥ विज्ञानं विषयाः सारता ज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया परेषु याम्
तानां वचो विभूती वाग्विलासमात्ररूपाः ॥ पारमार्थ्यं परमार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ कस्तर्हि पुरुषाणां सुपांशुः
परमार्थः ॥ तमाह यस्मिन् नित्यं प्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णम् ॥ ११ ॥ कलिदोषोपचये सति भक्तेरसंभवं मन्यमानः पृच्छति के

कथा इमास्ते कथिता महोयसां वितायलोकेषु यशः परेषु याम् ॥ विज्ञानं वैराग्यं विवक्षया वि
भो वचो विभूतीर्न तु पारमार्थ्यम् ॥ १० ॥ यस्तु तत्तमश्लोकगुराणनुवादः संगीयते ॥ भीक्ष्णममंग
लं घ्नः ॥ तमेव नित्यं शृणुयाद्भीक्ष्णं कृष्णं मलां भक्तिमभीप्समानः ॥ ११ ॥ राजोवाच ॥ केनोपायेन
भगवन्कलेर्दोषान्कलौ जनः ॥ विधमिष्यन्पुपचितं तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥ १२ ॥ युगानियुगध
र्माश्च मानं प्रलयकल्पयोः ॥ कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क
ते प्रवर्तते धर्मश्चतुर्व्यातज्जनेर्धृतः ॥ सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ॥ १४ ॥ ॥ १४ ॥

नोपायेनेति ॥ विधमिष्यन्निनाशयिष्यन्नि यथा यथा वत् ॥ १० ॥ कलियुगे कः परमो धर्म इति बुभुत्सया पृच्छति युग
नीति ॥ ब्रूहि त्वनुषंगः ॥ आत्पंतिकजिज्ञासाया पुनः पृच्छति प्रलयकल्पयोः ॥ संहारस्थिति कालयोः ॥ नचायं बहिर्मुखः
प्रश्नश्चाह ॥ कालस्येति ॥ ११ ॥ तत्र युगधर्मोक्ता इवदाह कृत इति तज्जने स्तत् ॥ कालीनेर्जनेः दानं अरागद्वयतया अभ
यदानम् ॥ तदेव प्रथमस्कंधे शौचशरेणोक्तं ॥ विभोः संपूर्णस्य धर्मस्य ॥ १४ ॥

भा. द्वा.
॥९१॥

अव्रताविहिताचारशून्याः॥ अशौचाः शौचशून्या वरवो ब्रह्मचारिणो भविष्यन्ति॥ कुटुंबिनश्च ग्रहस्थाः स्वयंभिक्षादन
पराभविष्यन्ति न तु भिक्षांदास्यन्ति॥ तपस्विनो वनस्थाः वनं हित्वा ग्रामवासा भविष्यन्ति न्यासिनो यतयः अतिलो
लुपा भविष्यन्ति॥ २० पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह दूस्वकाया इति॥ कटुकभाषिरापः अप्रियवादिन्यः॥ चौर्यं च माया
चकपटं उहचसाहसं यासां ताः॥ ३५ किंच॥ किरारावागीजः॥ पारायिष्यन्ति क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति
किंच सर्वजना अनापद्यपि जुगुप्सितां निंदितां वार्त्तां रत्तिं साधुमंस्यन्ते॥ ३१ सर्वोत्तममापि पतिं द्रव्यहीनं भत्यास्य
क्ष्यन्ति॥ पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्भ्यां पाराक्षमं कौलं कुलपरंपराया तंत्यक्ष्यन्ति॥ अपयस्विनोः दुग्धदोहाः॥ ३२ सो

अव्रतावरवोः शौचाभिवशश्च कुटुंबिनः॥ तपस्विनो ग्रामवासान्यासिनो त्यर्थलोलुपाः॥ २२॥
दूस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतद्वियः॥ शश्वत्कटुकभाषिरापश्चौर्यमायोहसाहसाः॥ ३०॥
परायिष्यन्ति वैशुद्राः किराराः कूटकारिणः॥ अनापद्यपि मस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्॥ ३१॥
पतित्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यारिव लोत्तमम्॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गात्रापयस्विनोः॥ ३२॥
पितरभ्रातरसुहृन्नातीन् रहित्वा सौरतसो हृदाः॥ न नान्दृष्टपालसंवादादीनाः स्त्रेणाः कलौ नराः॥ ३३॥

रनं सरतनिमित्तं सो हृदं येयांते॥ अतएव नानादरोऽवभाष्यो भगिन्यः॥ स्यात्ताः भाष्यो भ्रातरः तैः संवादो मंत्रालो
चनं येयांते न नंदुरिति वा पाठः॥ ३३॥

॥९१॥

युगानामेवैभूतवैद्यस्येकारणमाह सत्वमिति पंचभिः ॥ २२ ॥ मनश्च बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च सत्वे यदा प्रभवन्ति अतिशयेन वर्तन्ते
२३ ॥ यदा कर्मादियुभक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि ॥ २४ ॥ काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्त

सत्वं रजस्तम इति दृश्यं ते पुरुषे गुणाः ॥ कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मानि ॥ २२ ॥ प्रभवन्ति
यदा सत्वे मनो बुद्धिश्चेन्द्रियाणि च ॥ तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥ २३ ॥ यदा कर्मसु
काम्येषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ॥ तदा त्रेतारजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ॥ २४ ॥ यदा लोभस्त्व
सेतो यो मानो दंभो यमत्सरः ॥ कर्मणां चापि काम्यानां ह्यपरंतद्रजस्तमः ॥ २५ ॥ यदा मायाः नृ
तंतं दानिद्रा हिंसा विषादनम् ॥ शोको मोहो भयं दैन्यं सकलिस्तामसः स्मृतः ॥ २६ ॥ यस्मात्
शुद्धदृशो मत्पोः शुद्धभाग्या महाशनाः ॥ कामिनो विज्जहीनाश्च स्वैरिण्यश्चास्त्रियोः सतीः
२७ ॥ दस्यवः कृष्टा जनपदा वेदाः पायं उरूयिताः ॥ राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्रोदरपराद्विजाः ॥ २८ ॥

तदारजस्तमः प्रधानं ह्यपरं जानीहि ॥ २२ ॥ विषादनं दुःखम् ॥ २६ ॥ कलिदोषान् प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलै
र्हतोः शुद्धदृशो मंदमतपः ॥ अल्पभाग्याः महाशना वक्त्राहाराः ॥ विज्जहीना अपि कामिनः स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीः
असत्यः ॥ २७ ॥ दस्यवः कृष्टाः प्रचुरयेयुते ॥ २८ ॥

॥ भा. द्वा. ॥

॥ १२ ॥

तदेवंकलिदोषान्प्रपञ्चप्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह ॥ पुंसांमिति वद्विः ॥ द्रव्यदेशात्मभिः संभवोयेषां तान् ॥ चित्तस्थः चित्ते स्फुरितः ॥ ४१ ॥ अयमेवोपायो नान्य इति सदृशं तमाह ॥ यथेति ॥ धातुजं ताम्रादिसंश्लेषजातं हेमोदवर्णं मालि

पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमाः

॥ ४० ॥ श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितस्त्वादृतोऽपि वा ॥ नराणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुता

शुभम् ॥ ४१ ॥ यथा हेमि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णो हंति धातुजम् ॥ एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभा

शयम् ॥ ४२ ॥ विद्यातपःप्राणानिरोधमेवौतीर्यो भिद्ये कव्रतदानजपैः ॥ नान्यंतशुद्धिं लभतेऽत रा

त्मा यथा हृदि स्थे भगवंत्यनन्ते ॥ ४३ ॥ तस्मात्सर्वात्मनाराज न हृदि स्थं कुरु केशवम् ॥ म्रियमारो

ह्यवहितस्ततो याति परंगतिम् ॥ ४४ ॥ म्रियमारौ रभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः ॥ आत्मभावं न य

त्पंगसर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ४५ ॥ कलिर्दोषनिधेराज ज्ञस्ति ये को महान् गुराः ॥ कीर्तनादेव कृष्णस्य

न्यंतवस्थितो वह्निरेव हरति न तु तोयादि एव योगिनामपि विष्णुरेव ॥ न तु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेव विचरोति विद्येति विद्यादेव तोयासना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आत्मभावं स्वस्वरूपम् ॥ ४५ ॥ इदानीं कलिं स्तोति ॥ द्वाभ्याम् ॥ कलेर्दोषनिधेराज ज्ञिति ॥ ४६ ॥

॥ १२ ॥

पिशुचसंदर्शोऽपिशुचसदृशः॥३५॥ काकिरीकेविंशतिवराधिकमात्रेणैवविषयभूतेविगृह्यैरंकृत्वाः॥३६॥३७॥ महो
तमनर्थमाहृद्वाभ्यां कलाविति॥ त्रिलोकनाथैरानतंनमस्कृतंपादपद्मंयस्यतंनयक्ष्यंतिनृजयिष्यंति॥ पावडे

शूद्रःप्रतिग्रहोष्यंतितपोवेद्योपजीविनः॥ धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम्॥३८॥
नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरकशिताः॥ निरन्त्रेभूतलेराजन्ननारुष्टिभयातुरा॥ वासोव्रपान
शयनव्यवाजैयस्त्रानभूषणोः॥ हीनाःपिशुचसंदर्शाभविष्यन्तिकलौप्रजाः॥३९॥ कलौकाकिरी
केष्वर्थेविगृह्यत्पक्तसौहृदाः॥ त्यक्ष्यन्तिहिप्रियांनप्राणान्द्रुनिष्यंतिस्वकानपि॥४०॥ नरक्षिष्यं
तिमनुजाःस्यविरोपितरावपि॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राःशिश्नोदरंभराः॥४१॥ कलौनरा
जन्जगतांपरंगुहंत्रिलोकनाथानतपादपंकजम्॥ प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यतिपा
थंडविभिन्नचेतसः॥४२॥ यन्नामधेयंम्रियमाराआतुरःपतन्सबलन्वाविवशोगृणान्पुमान्
विमुक्तकर्मागलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः॥४३॥ ॥ ५५ ॥ ० ॥ + ॥

भिन्नमन्यथाकृतंचेतोयेयांते॥४४॥ विवशोगृणान्॥ विमुक्ताःकर्मरूपाअर्गलाःप्रतिबंधायस्यसः॥४५॥ ॥ ० ॥

भा. द्वा. ॥
॥१३॥

नेमिजित्तकत्वं दर्शयति ॥ यत्र यदा विश्वसृक् श्रीनारायणः ॥ विश्वमात्मसात्कृत्य स्वास्मिन्नुपसंहृत्य शेते ॥ आत्मभूः ब्रह्मा च
तास्मिन् शेते तयोरेभेदविवक्षया वा ब्रह्मणो नानासनात्त्वमुक्तम् ॥ ब्रह्मनिद्रां निमित्तोक्त्यप्रवर्तमानो लोकत्रयप्र
लयो नेमिजित्तक इत्यर्थः ॥ शकृत्तेकं प्रलयमाह द्वाभ्याम् ॥ द्विपरोर्द्ध्वतु ब्रह्मणा आयुषिसप्तप्रकृतयः ॥ महदहंकारपंचत

एव नेमिजित्तकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ॥ शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः
॥ ४ ॥ द्विपरोर्द्ध्वतिकांते ब्रह्मणाः परमेष्ठिनः ॥ तदा प्रकृतयः सप्त कल्पंते प्रलयाय वै ॥ एव प्रा
कृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ॥ आंडकोशस्तु संघातो विद्यात उपसादिते ॥ ६ ॥ पर्जन्यः श
तवर्षाणि भूमौ राजन्नवर्षति ॥ तदानिरन्नेद्यन्योन्यं भक्ष्यमाणाः क्षुधादिताः ॥ क्षयं यास्यंति
शनैः कालेनोपहृताः प्रजाः ॥ सामुद्रं देहिकं भूमं रसं सारं वर्तते कोरविः ॥ रश्मिभिः पिवते घोरैः स
र्वे नैव विमुंचति ॥ ८ ॥

नारायणः ॥ संघातः महदादिकार्यभूतः ॥ प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्मांडस्य च लयात्प्राकृतिक इत्यर्थः ॥ विघाते विघातका
रणो उपसादिते सति ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ पर्जन्य इत्यादिना बुद्ध्या न्द्रियादिरूपेणोत्पत्तः ॥ प्राक्तेन न ग्रंथेन ॥ ७ ॥ सामुद्रादिकं सर्वं रसं

॥ १३ ॥

॥१३॥

तत्सर्वे हरि कीर्तनादेव कलौ भवति ॥ ४७ ॥ इति द्वादशोत्तमोऽयः ॥ ३ ॥ चतुर्थे तु चतुर्दशालया नैमित्तिकादयः तत्र संसारनि-
स्तारो हरि कीर्तने ववर्षते ॥ कालिदोषनिवर्तकं हरि नाम संकीर्तनादेकं सरावच कलौ परमो धर्म इति प्रश्नद्वयस्यो-
त्तरमुक्तम् ॥ यच्चान्यत्पृष्टं प्रलयकल्पयोर्मोने ब्रूहीति ॥ तदिदानीं तृतीयस्कन्धोक्तकालानुवादपूर्वकं निरूपयति काल-
इति ॥ सकालः परमाराधयेयो भुंक्ते परमारागतामित्यादिना कालः कथितः ॥ चत्वारिंशोऽपि देवैर्कृतं कृतादिषु यथाक्रमम् सं-

कृते यद्वायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मरुतैः ॥ द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्हरि कीर्तनात् ॥ ४७ ॥ इति श्रीम-
द्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिकपांद्वादशस्कंधे युगानुवर्णनं तृतीयोऽध्या-
यः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालस्ते परमारावादिर्द्विपराद्वावधिर्नृप ॥ कथितो युगमानं च शृणु कल्प-
लयावपि ॥ १ ॥ चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ सकल्पो यत्र मनवश्चतुर्दशविंशं पते ॥ २ ॥
तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मीरात्रिहदाहता ॥ त्रयो लोका इमे यत्र कल्पने प्रलयाय हि ॥ ३ ॥

ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि चेति युगमानं च कथितम् ॥ १ ॥ तत्र कल्पमानमाह ॥ चतुर्युगेति तत्र चतुर्दशम-
नवः क्रमेण भवन्ति ॥ प्रलयस्तु चतुर्विधः ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्मानिको नित्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मा-
नसहितमाह ॥ तदन्त इति द्वाभ्याम् ॥ तावान् चतुर्युगसाहस्रप्रमाराः ॥ सेव ब्राह्मीरात्रिः ॥ ३ ॥ ० ॥ + ॥ ५५ ॥ ॥

भा. द्वा. ॥
॥ १४ ॥

भूतारिस्तामसोऽहंकारः गुरौ र्हेतिभिः सह ॥ १५ ॥ अयाकृतं प्रधानम् ॥ १६ ॥ न तस्य तुल्यो नास्तो त्याह ॥ न तस्येति ॥ कालावयवैरहोरा
त्रादिभिः गुराः भावविकाराः परिणामो विपरिणामः ॥ अयाकृतमस्ति त्वविकारशून्यम् ॥ नित्यं सर्वदैकरूपं च दृढरहितमित्य
र्थः ॥ अव्ययं अपक्षयशून्यम् सर्वत्रहेतुः कारणमिति ॥ १७ ॥ किंच वागादिगोचरस्य विशेषस्य विकारा भवन्ति ॥ इदं तु न

अपां रसमथो तेजस्तालीयन्तेऽथ नौरसाः ॥ ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्गृहितं तदा ॥ लीयते चा
निले तेजो वायो रंगं ग्रसते गुराम् ॥ सर्वे विशति रंगजस्ततश्च न भसो गुराम् ॥ शब्दं ग्रसति भ
तादिर्न भस्तमनुलीयते ॥ तेजश्चेन्द्रियारपंगदेवान् वै कारिको गुरौ ॥ १५ ॥ महान् ग्रसत्यहंका
रं गुराः सत्वादयश्च तम् ॥ ग्रसतेऽव्याकृतं राजन् गुराणां कालेन चोदितम् ॥ न तस्य कालावय
वैः परिणामादयो गुराः ॥ अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ न युत्र वाचो न मनो न
सत्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ॥ न प्राणा बुद्धीन्द्रिये देवता वा न संनिवेशः खलु लोककल्पः
न स्वप्नजाग्रन्न च तत्सुषुप्तिं न रंजलं भूरि निलोऽग्निरर्कः ॥ संसृप्तवच्छून्यवदशतर्क्यं तन्मूल

तयेत्याह न यत्रेति द्वाभ्याम् ॥ लोककल्पः लोकरूपः ॥ संनिवेशो रचनाविशेषः ॥ स्वप्नजाग्रतस्वप्नजागरवस्थायुक्तम् ॥
संसृप्तवत् ॥ इन्द्रियाद्यभावात् ॥ शून्यसादृश्ये हेतुः ॥ अप्रतर्क्यम् ॥ न पुनः शून्यमेवेत्याह ॥ तदिति ॥ १८ ॥ ॥ ० ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥

अनिलवेगोत्थः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगोवाः इति पाठे अनिलेन वेगो यस्य स वाः रविगणरश्मिभिः पोतमुदकं च द
तीत्यर्थः अनिलवेगोर्वाक् इति त्रिपाठः सुगमः भुवि वरानपातालादिनशून्यान् रविगणैर्देहकुरसाकर्षणात् प्रा
णैरहितान् टीशिखाभिर्ज्वालाभिः १० किंचिदधिकं वर्षाणां शतं संवर्त्तकः परोवायुर्वाति तदारजसावृतं खं धूमं

ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः॥ दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान्भुविवरानथ॥ ९०॥
 ध्वंशः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निः सूर्ययोः॥ दहमानं विभात्यरां दग्धगोमयपिरावत्॥ ९१॥
 ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधिकं शतं॥ परः संवर्तको वातिधूमं खेरजसावृतम्॥ ९२॥ ततो
 मेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः॥ शतं वर्षाणां वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः॥ ९३॥ तत
 एकोदकं विष्णुं ब्रह्मांडाविवरान्तरम्॥ ९४॥ तदा भूमेर्गन्धगुणांग्रसन्याप उदप्लवे॥ य
 स गन्धात्पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते॥ ९५॥

भवति ॥ ११ ॥ भस्वनेः तीव्रगर्जितैः ॥ १२ ॥ ब्रह्माराविवरान्तरं ब्रह्माराविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदक
व्याप्तं भवति ॥ १३ ॥ उदप्लवे उदकेनाप्लाविते सति प्रलयत्वाय अभावाय ॥ १४ ॥

भा. द्वा.

॥१५॥

यदातु बुद्धेरसत्वं तदा तदवस्थानां सुतरा मरात्वा मेत्याशयेनाह बुद्धेरिति ननु विश्वे ते जस प्राज्ञाना मेतावस्थान बुद्धेरित्य
शंकाह मायामात्रमिति इदं विश्वे ते जस प्राज्ञरूपम् ॥२२॥ आद्य नवत्यादित्यस्य हेतोरासिद्धिमाशंक्य सावयवत्वेन साधय
तिययेति अयवीति यत्सावयवं तदाद्य नवत्त घटादिवदित्यर्थः अत उर्याप्ययात् आद्य नवत्वादिश्वंसन्नभवतो
त्यर्थः यदा पृथगेव आगमापायित्वादिश्वंसि मित्या ब्रह्मतु तदवधित्वात् सत्यमित्यनेन साधयते इदानीं पूर्वोक्तमे

बुद्धेर्जागरां स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते मायामात्रमिदं राजन्नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥२२॥
यथा जलधरा व्याप्ति भवन्ति न भवन्ति च ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयवमुदयाप्ययात् ॥२३॥
सत्पञ्चवयः प्रोक्तः सर्वावयवविनामिह विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् परस्यैवांगतन्नवः ॥२४॥

यथा जलधरा व्याप्ति ॥ इदानीं त्वागमापायितदवधित्वमात्रे ननु मित्या त्व इति ॥२३॥ अन्यतमाह तादिति प्रतिज्ञा
तं कारणास्य सत्यत्वं सुपपादयति सत्वं हीति अवयवः कारणां प्रोक्तः वाच्यारंभणां विकारेणामधेयं नृति केत्येव सत्य
मित्यादि श्रुतिभिः अत्र युक्तिमपि दर्शयति विनेति अंगहेराजन्न हियस्मात् अर्थेन अवयवविना विना पृथगेव अवय
वाः प्रतीयेरन् यथा परस्यावयवाः तन्तवाः परात् पृथक् प्रतीयेते तद्वदिति ॥२४॥

॥१५॥

उपसंहरति लयइति॥ शक्तयः सत्त्वादयः॥ १८॥ आत्पंतकलयमाह॥ बुद्धिं द्रियेति द्वादशाभिः॥ आत्पंतिकलयो मोक्षः॥ सच ब्रह्म
ज्ञानेन सर्वप्रपंचलयात्मकः॥ नच प्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वे लयः॥ संभवतीति ज्ञानरूपात् ब्रह्मणाः॥ एयकभूतस्य तस्यास
त्वमुपयादयति॥ बुद्धिश्च द्रियाणि च॥ अर्थाश्चेत्येवं ग्राहककरणा ग्राह्यरूपेणाते व्याप्ताः॥ ज्ञानमेव भाति न एयकं॥ त
त्र हेतुमाह॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति॥ अतो यदाद्यंतवत्तदवस्तु॥ अत्रैवं प्रयोगः॥ विमर्तं सन्न भवति॥ दृश्यत्वात्कारणा

न कदाचिद
निर्दृश्यं जगत्

लयः प्राकृति कोशेष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा॥ शक्तयस्संप्रलीयंते विवशाः कालविदुताः॥
॥ १९॥ बुद्धिं द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदा श्रयम्॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तु य
त्॥ २०॥ दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न एयम्भवेत्॥ एवं धीः खानि मात्राश्च न स्पृश्यन्तमाहता
त्॥ २१॥

व्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति॥ २०॥ तत्राव्यतिरेकं दृष्टानेन प्रपंचयति॥ दीपइति॥ दीपचक्षुरूपाणां तेजो
विशेषाणां यथा तेजसो न व्यतिरेकः॥ तथा धीः कर्त्री खानि करणानि॥ मात्राविषया॥ कृतात् ब्रह्मणाः॥ एयकं न स्पृश्यं सक
र्यत्वात्॥ न चैवं कार्यकारणयोरभेदे कार्योऽसत्त्वे कारणस्याप्यसत्त्वं प्रसज्येत तत्राह॥ अन्यतमादिति॥ कार्योदत्यन्त
व्यतिरेकाद्ब्रह्मणाः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपंचस्य तु ततो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः॥ २१॥ ॥ ५५ ॥ ० ॥ ५५ ॥

भा. द्वा.

॥१६॥

कुत इत्यत आह न हीति ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीव ब्रह्मरूपं नानात्वमस्येव तत्राह यद्यप्येवं नानात्वं मन्यते तर्हि विद्वान् क
थं तर्हितयोर्भेद व्यवहारः उपाधिकृत इत्याह नानात्वमिति तत्राहि दूयोर्धराकाशमहाकाशयोरिवेति परिच्छेदापरिच्छे
ददृष्टान्तम् ज्योतिषोराकाशजलस्य सूर्ययोरिवेत्सुपाधिकृतविकारसदसद्भावे वातयोर्वायुशरीरस्य वायोरिवेति
क्रियाभेदे ॥ २७ ॥ ब्रह्मणोऽवप्रपञ्चव्यवहारोऽलंबतत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदे बहुधा कटक
कुरागुलरूपेण लौकिकवैदिकैर्वचोभिः जनैरहंकारोपाहितैः ॥ २८ ॥ नन्वहंकारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावरणो न भेद व्यवहारहेतु
तम् तस्य स्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वा संभवात् आवरणो वा स्वस्यापि प्रकाशाभावादित्याशंक्य स दृष्टान्तमाह य

न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान्यदि मन्यते नानात्वं हि दूयोर्ध्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव
॥ २९ ॥ तथा हि राण्यं बहुधा प्रतीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु एवं वचोभिर्भगवानधो
सृजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३० ॥ यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितोऽर्ककांशभूत
स्य च चक्षुषस्तमः ॥ एवं त्वहं ब्रह्मगुणास्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबंधनः ॥ ३१ ॥

येति अर्कश्च यथावमेघरूपेण परिणतावर्त्यते अग्नौ प्रास्तादृतिः सम्यगादित्यसु पतियति आदित्याज्जायते रुचि
र्यद्वैरसंततः प्रजादित्यादिवचनात् तस्मादर्कप्रभवः अर्कसौवर्दर्शितः प्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंध
को भवति अहमहंकारः ब्रह्मगुणाः ब्रह्मकार्यभूतास्तदीक्षितस्ते नैव प्रकाशितश्च आत्मनो जीवस्य आत्मबंधनः ब्र

॥ ३१ ॥ अहंकारोऽहंकारप्रतिबंधको भवति ॥ ३१ ॥

॥१६॥

ननु कार्योभावे कारणात्वं ब्रह्मणाः कुतो घटेत सत्यं तदपि नातीव सत्यमित्याह यदि ते सामान्यं कारणां विशेषः कार्यं तद्रूपेण अन्योन्यायाश्रयात्परस्परपक्षत्वेन निरूपणा सहत्वादित्यर्थः अतः कारणात्वं मवधित्वं व्यापकत्वमित्यादिकमपि यत्परपक्षत्वादाद्यंतवत् तत्सर्वमवधित्वेनैवत्यर्थः यद्वा तत्रैव हेतुर्नरमेतत् यदुपलभ्येत संभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात् स्वप्रवत् अन्योन्यायाश्रयादितो दमपि हेतुं तरे गुणगुणो विशेष्यविशेषरा व्याप्य व्यापकत्वा

यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत संभ्रमः अन्योन्याः पाश्रयात्सर्वमाद्यंतवद्वस्तुयत् २५ विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमंतरा न निरूप्योऽस्परगुरपि स्याच्चेच्चित्समआत्मवत् २६

दिरूपेण परस्परयो न सिद्धत्वात् तथा भूतं स्वप्रवदिति निगमनम् अतो यदाद्यंतवत् तत्सर्वमवधित्वेति २५ तदेव मनैर्कैर्हेतुभिः प्रपंचस्यासत्त्वं प्रसाधितं तत्र शंका ननु प्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वं किं न स्यादिति तत्र ह विकार इति ख्यायमानः प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपंचः प्रत्यगात्मप्रकाशं विना रागमादौ पि न निरूप्योस्ति तं विना निरूप्यः स्याच्चेत्तर्हे सोऽपि चित्समः स्याच्चेद्रूपेणात्मना समः स्वप्रकाशो भवेत् तथा च सति सोऽप्यात्मवत् स्यात्

सकलं स्यादित्यर्थः २५

भा. द्वा.
१७

यदिप्रतिक्षरामवस्था भवति तर्हि किं न दृश्यते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशं क्वाह अनाद्यंतवता कालेन जायमाना अवस्था
नेव लक्ष्यंते आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चंद्रादीनां गमनावस्था विशेषाय यथानैव लक्ष्यंते तद्वत् अतो यथा ते बांदेशांतर
प्राप्त्या प्रतिक्षरां गत्यवस्थाः कल्प्यंते तद्वद्वापि चाल्पतारुण्यादिदर्शनेन मध्यवर्तिनो वस्थाः कल्प्यंते इति
न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ३४ उपसंहरति नित्य इति ३५ पुराणार्थमुपसंहरति एता इति लोला विषयाः कथाः अ
जो ब्रह्मापिकात्स्न्येनाभिधातुं न ईशः ३६ ननु यदि सा कल्पेनाभिधातुं न शक्यंते तर्हि किं तदभिधानेन तत्राह

अनाद्यंतवतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना अवस्थानैव दृश्यंते विपतिज्योतिषामिव ३४
नित्यो नैमिजकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः आत्यंतकश्च कथितः कालस्य गतिरोद्देशो ३५
एताः कुरुश्रेष्ठ जगदिधातुर्नारायणस्याखिलसत्त्वधारम् लोला कथास्तैकथिताः स
मासतः कात्स्न्येन नाजोपभिधातुमीशः ३६ संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्थो ना
न्यप्रबो भगवतः पुरुषोत्तमस्य लोला कथारसनिधेवरा मन्तरेण पुंसो भवेद्विविधदुःख
संसारेति विविधं दुःखमेव द्रव्यवानलस्तेनार्दितस्य पीरितस्य अत उत्तितीर्थोः पुंसः भगवतो पालीला
स्तासां कथाः एतासां रसस्तन्निधेवरा मन्तरेणान्यः प्रवउत्तरा साधनं न भवेत् उपायांतरा संभवात् तत्क
थाश्रवणमेव यथाशक्ति निवेद्यमित्यर्थः ३७

१७

अतएवाहंकारनाशेस्वरूपदर्शनं भवतीति तेनैव दृष्टानेनाह॥ घन इति॥ आत्मन उपाधिर्जिज्ञासया विचारेण तर्हि तदा
अनुस्मरेत् ब्रह्माहमिति पश्यतीत्यर्थः॥ ३०॥ सोऽयमात्मन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति॥ यदेवमिति॥ विवेकहेति नाज्ञानश
स्त्रेण॥ अहंकारा मेवात्मवन्धनं॥ अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीत्यर्थः॥ ३१॥ नित्यप्रलयमाह॥ नित्येति॥ ३२॥ कुतः

घनो यदार्कप्रभवो विद्विष्यते चक्षुःस्वरूपं रविमीक्षते तदा॥ यदाहंकार उपाधिरात्मनो जिज्ञा
सयानश्रितितर्ह्यनुस्मरेत्॥ ३०॥ यदेवमेतेन विवेकहेति नामाया मयाहंकारात्मवन्धनम्
छित्वा च्युतात्मानुभवो वतिष्यते तमाहुरात्मनिकमद्गुः सप्रवम्॥ ३१॥ नित्यदा सर्वभूता
नां ब्रह्मादीनां परंतप॥ उत्पत्तिप्रलयांवेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते॥ ३२॥ कालस्रोतो जंबे
नाशुद्ध्यमाणास्प नित्यदा॥ परिणामनामवस्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः॥ ३३॥ ॥ ॥

त्यत आह॥ कालेति परिणामिनां नदीप्रवाहप्रदोषज्वालादीनां पाउच्चनीचावस्थाः॥ ताः कालरूपस्रोतसो वेगेनाशुद्ध्य
माणास्प देहादेर्दृश्यमानास्तद्देव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्ति॥ देहः प्रतिक्षणं प्रध्वंसी अवस्थाभेदस्य विद्य

मामन्वात् प्रदीपादिद्यत्पनुमानम्॥ ३३॥

भा. द्वा. ४
॥ १८ ॥

त्वे पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति ॥ त्वं त्विति ॥ पशुबुद्धि मविवेकम् ॥ यस्मात्तन्न नश्यति कुत इत्यत आह ॥ न जात इति ॥ यथा देहः
प्रागभूत एवाद्यजातो नश्यति च ॥ न चैवं त्वं पूर्वं नाभूत् न वाद्यजातोसि ॥ अतो न नश्यसि ॥ २ ॥ ननु बीजांकुरवत् स्वस्मात्पुत्ररूपेण
स्वयमेव भवति ॥ यथा ह श्रुतिः ॥ अंगादेगात्संभवसि हृद्यादाभेजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामा सित्वं जीवशरदः शतमिति ॥ ततः
पुनरंकुरादीजमिव पौत्ररूपेणापि स्वयमेव भवति ॥ पिता पुत्रेणापि तस्मान्न योनियो नाविति श्रुतेः ॥ अतस्तेषु नश्यत्सुः क

त्वं तु राजन्मरिष्येति पशुबुद्धि मिसांजहि ॥ न जातः प्रागभूतोऽद्य देहकत्वं न नश्यसि ॥ २ ॥ न भ
विष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥ स्वप्ने य
था शिरच्छेदं पंचत्वाद्यात्मनः स्वयम् ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा स जीवः मरः ॥ ४ ॥

यं न नश्यामीति चेत्तत्राह न भविष्यसीति ॥ भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवत् न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्व
यथा अनलः कायात् ॥ देहाद्देहो जायते नात्मेति भावः ॥ ३ ॥ जन्मादो नां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपंचयति स्वप्ने यथात्मनः ॥ शि
रच्छेदं स्वयं पश्यति ॥ एवं जागरणेऽपि यस्माद्देहस्य पंचत्वारिकं पश्यति ॥ ततस्तद्देवात्मन इदं भ्रममावृण्वत्सु तत्त्वात्मा
ऽजीवः मरश्चेत्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयो भवाप्ययो न भवाप्ययवस्त्नामभिजो ह्यलक्षणा इत्यादि ॥

श्रोतुरादरदासीयसंप्रदायप्रवृत्तिमाह॥ पुराणसंहितामिति विभिः॥ सर्वेवाद्गयगाः॥ प्रीतः सन्महामिमां संहितां प्राप्तेः पूर्
र्वेणान्वयः॥ ३५॥ असौ सूत उवाच॥ स्थितमंगुल्यानिर्दिश्याह॥ नेमिबालये नेमिवारणस्याने॥ ३६॥ इति श्रीवाद्गयेश्वरचतुर्थः
॥ ४॥ पंचमेतुसमासेन परब्रह्मोपदेशतः॥ राजस्तप्तकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम्॥ एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोती॥

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः॥ नारायणपुराणं हृत्स्मद्वैपायनाय सः॥ सर्वे मह्यं म
हाराज भगवान्वाद्गयगाः॥ इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम्॥ ३५॥ एतां वक्ष्यत्यसौ
सूतं ऋषिभ्यो नेमिबालये॥ दीर्घसत्रे कुरुष्वेष्टसंपृष्टः शौनकादिभिः॥ ३६॥ इति श्रीमद्भागवते म
हापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिकणादादशस्कंधे परमात्मनिर्णयश्चातुर्योऽध्यायः॥ ४॥
श्रीशुक उवाच॥ अत्राणुवर्णयतेऽभीक्षां विश्वात्मा भगवान् नृहीः॥ यस्य प्रसादो ब्रह्माहृद्ः क्रोधस

त्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति अत्रेति अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्मापियस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र जोवृत्तिर्हर्षन
तो जातत्वात् तत्परतंत्रः सर्वसंहर्तो हृद्भयस्य क्रोधसंभवो न तु स्वतंत्रः स विष्णुस्वात्मानि यं ता भगवानत्राणुवर्ण
ते अतएवं भूतं भगवंतं शृण्वतः कुतो न्यस्माद्भयशंकेति॥ १॥

भा. द्वा.
॥१८॥

अतस्त्वमेवंचिंतयेत्पाह॥ एवमिति॥ आत्मस्य देहाद्युपाधिस्थितं॥ आत्मशविचारय॥ अनुमानगर्भिरापाहृदृशपान्वयव्य
तिरेकयुक्तया॥ एवं च सति त्वांतक्षको न दहेदित्याह॥ बोदित इति॥ तत्र हेतवः॥ मृत्यव इति॥ मृत्युहेतवः॥ यो विमर्शप्रकारं द
र्शयन् तक्षकादर्शनं दर्शयति द्वाभ्याम्॥ योऽहं स ब्रह्मैव यद्रूपं तदहमेवेति समीक्ष्य तत्राहं ब्रह्मैति भावनया जीवश्च शोका
दि निवृत्तिः ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मसाक्षात्पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः॥ निष्कले निरुपाधो आत्म

एवमात्मानमात्मस्य मात्मनैवात्मशप्रभो॥ बुद्ध्याऽनुमानगर्भिरापाहृदृशपान्वयव्य
तो विप्रवाको न नत्वांधस्य तितक्षकः॥ मृत्यवो नोपधस्यंति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम्॥ ८॥ अहं ब्र
ह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम्॥ एवं समीक्ष्य चात्मानमात्मन्या धाय निष्कले॥ दशंतं तक्षकं पा
दे लेलिहानं विद्याननैः॥ न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः॥ ९॥ एतत्ते कथितं तात यथात्मा
एष्वान्नृप हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ ११॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिकपां द्वादशस्कंधे प्रलयप्रमाणलक्षणं पंचमोऽध्यायः॥ ५॥

निब्रह्मणो विषयुक्ते रा न नैर्दशतंतक्षकं लेलिहानं सप्यम्॥ यद्वा॥ लेलिहानं जिह्वाभिरोद्धृष्टं प्राज्ञं स निव्येयमास्वादयंतम्
आत्मन एव॥ ९॥ हरेश्चेष्टां आत्मात्मनः॥ यत्पृथुदान्तदेतत्कथितम्॥ शिष्यस्य कृतार्थतापरीक्षणाय पृच्छति किमेति॥ ११॥

इति द्वादशस्कंधे पंचमोऽध्यायः॥

॥१८॥

यस्मादेहोपाधिकोपमात्मनोजन्मादिसंसारभ्रमः॥ तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यते इति सद्दृष्टान्तमाह॥ घट इति पद्या पुरा घटो
पाधेः पूर्वमेव पुनर्घटे भिन्ने तदन्वत्यवकाश आकाश एव स्याद्यथा॥ एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन न लीने सति॥ ५॥ ज्ञानेन न लयं संभा
वयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसंबंधप्रकारमाह॥ मन इति॥ मन आत्मनो देहादीन् सृजति॥ तच्च मनो माया सृजति
ततो मायाद्युपाधिमुदयात् ६ एतदेव सद्दृष्टान्तमाह सार्द्धेन॥ स्नेहेति दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं ज्वालारूपः परिरामः॥ त

घटे भिन्ने यथाकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः॥ ५॥ मनः स
जतिर्वेदेहान् गुराण् कर्मणि चात्मनः॥ तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसरतिः॥ ६॥ स्ने
हाधिष्ठानवर्त्यग्नि संयोगो यावदीयते॥ ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः॥ रजः सत्त्वत
मो वृत्त्या जायते यविनश्पति॥ न तत्रात्मा स्वयं ज्योतिर्यो व्यक्ताः व्यक्तयोः परः॥ आकाश इव चा

वतैलस्थानीयं कर्म तदाधिष्ठानस्थानीयं मनः॥ वर्तिस्थानीयो देहः॥ अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्या ध्यासः दीपस्थानी
यः॥ संसार इति योज्यम्॥ देहकृतः देहनिबंधनः॥ यदा देहकृतो मनसो नत्वात्मनः॥ अतो दीपवत्संसार एव नश्पति नत्वात्मा
ज्योतिर्वदित्वा हनेति॥ न तु तत्र प्रतीयमानः॥ आत्मा कुत इत्यत आह॥ य इति॥ व्यक्तयोः स्थूल सूक्ष्म देहयोः परोऽन्यः अ
तः स्वयं ज्योतिः॥ परत्वं प्रपंचयति आकाश इवेति॥ आधारो देहादिप्रपंचस्य ध्रुवो निर्विकारः नास्त्यन्त उपमा च यस्य सो न

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

भा. द्वा.
॥२०॥

किंभूयः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्रासिद्धो हं न किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां देहीत्याह अनुजानीहीति वाचमित्यु
पलक्षणं सर्वेन्द्रियाणाम् वाचं नियम्य किं करिष्यामि तदाह मुक्ताः कामाशयास्तदा सनायेन तं जेतः अधोक्षजे प्रवेश्य
असूनुं विसृजामि ॥ ६ ॥ ननु किं प्राणा त्यागेन किंचित्कालज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्राह अज्ञानं चेति चकारातस्मैस्का

अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे मुक्तकामाशयं चेत्तः प्रवेश्य विसृजाम्यसूनुं ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया भवता दर्शितं क्षेमपरं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥
उत्पुक्तस्य मनुज्ञास्य भगवान्वादराय रिः ॥ जगाम भिक्षुमिः शकं नरे देवेन पूजितः ॥ ४ ॥ परीक्षि
दपि राजर्षिरात्मव्यात्मानमैनमात्मना ॥ समाधाय परं दध्वावस्यंदासुर्ययातरुः ॥ प्राक्कूले व
र्हिष्यासीनो गंभाकल उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतो महायोगीनिःसंगश्चिन्तनसंशयः ॥ ६ ॥ तक्ष
कः प्रहितो विप्राः कुहुं न द्विजसूनुना ॥ हंतुं कामान् नृपंगच्छन् दर्शय श्रिकश्यपम् ॥ १० ॥

राश्वतश्च तत्कृपयेवेत्याह भवेति ॥ ७ ॥ आत्मनावुद्ध्या आत्मानं मनः ॥ आत्मनि प्रत्यक् प्रकाशे समाधाय परमा
त्मानं दध्वावस्यंदासुः लीनप्राणाययातरुः स्यात् ॥ तमेव विशिनष्टि प्राक्कूले प्रागग्रे वर्हिषि दर्भे ॥ ६ ॥ तदेवं ब्रह्मभू
ते तस्मिन् तक्षका गमनादिकं पश्येयमिव भवदिति दर्शयति ॥ तक्षक इति विभिः हे विप्राः ॥ १० ॥

॥२०॥

वष्टेपरोक्षितो मोक्षः सर्पहोमादेतत्सुतात् वेदशाखाविभागोऽत्रिवेदीयासर्वानम् एतत्पुण्यं निशम्य निखिलात्माहरेः
तं पश्यति निखिलं वा आत्मानि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन न तेन अवनतेन मूर्द्धा तत्पादतलमुपसृत्य तस्य पादौ
शिरसि निधायेत्यर्थः ॥ १ ॥ सिद्धः कृतार्थोऽस्मियतो नुग्रहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह यत्र यस्मात् श्रावितः च शब्दात्तस्या

सूत उवाच ॥ एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परोक्षि द्यासात्मजेन निखिलात्मा दशासमेन त
त्पादपद्ममुपसृत्य न तेन मूर्द्धा वद्धांजलिं स्मामिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ सिद्धो
ऽस्य नुग्रहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ॥ आवितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥ ना
त्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ॥ अज्ञेषु तापतप्रेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥ पुण्यं सं
हितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्णयते ॥ ४ ॥ भगवंस्त
क्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेदमहम् ॥ प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणामभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ श्री ॥

प्रसाधने च ॥ १ ॥ करुणात्मतामभिनन्दते द्वाभ्यां न त्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥ अश्रौष्म श्रुतवन्तः भवतः शकाशात् ॥ ४ ॥ सिद्धोऽस्मीत्यु
क्तं तदेवाविष्करोति भगवन्नित्यतः ॥ त्वया दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथं भूतं अभयम् यतो निर्वाणं कैवल्यरूपम् ॥ ५ ॥ ॥

भा. द्वा.

॥२१॥

कस्मान्नक्षको न दसंतेत्युक्ताः संतो द्विजा ऊचुः तस्मिन्नेन इंद्रेण असौ सूर्यः ॥१५॥ अतिजः प्रतिप्राह सहेन्द्रः इंद्रसहितः किमि
ति न पात्यते ॥१६॥ तद्राज्ञो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः ॥ साक्षेपमाह्वानं दर्शयति तक्षकेति ॥ इहाग्ना वासुपतमरुत्वतामरुद्रावता

तंगोपायतिराजेन्द्रशक्रः शरणागतम् ॥ तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्मान्नागौ पतत्यसौ ॥१७॥ पारी
क्षित इति श्रुत्वा प्राह त्विज उदारधीः ॥ सहेन्द्रस्तक्षको विप्रानागौ किमिति पात्यते ॥१८॥ तच्छ्रुत्वा
जुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ॥ तक्षकाः श्रुपतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥२०॥ इति ब्रह्मोदिता
क्षेपैः स्थाना इंद्रः प्रचालितः ॥ वभूव संभ्रान्तमतिः स विमानः स तक्षकः ॥२१॥ तं पतन्तं विमा
नेन सह तक्षकमंवरात् ॥ विलोकांगिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥२२॥ नैव त्वयामनुष्यं
द्रवधमर्हति सर्पराट् ॥ अनेन पीतममृतमथ वा अजरामरः ॥२३॥ जीवितं मरणां जंतोर्गतिः
स्वेनैव कर्मणा ॥ राजंस्ततो न्योनास्त्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥२४॥

इंद्रेण सह ॥२०॥ ब्राह्मणैरुक्ते राक्षेपैः परववाक्यैः ॥२१॥ स तक्षकम् ॥ अंगिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ भवतु नामाजरामरः तथा
पि पितृमारकं धृष्ट्या मोति चेज्जगद् ॥ जीवितमिति गतिः ॥ परलोकः अतो दुर्मरणा निमित्तापितुर्दुर्गतिरनेन कृतेत्यपिनशं

॥२५॥ अतिजः प्रतिप्राह सहेन्द्रः इंद्रसहितः किमिति न पात्यते ॥१६॥ तद्राज्ञो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः ॥ साक्षेपमाह्वानं दर्शयति तक्षकेति ॥ इहाग्ना वासुपतमरुत्वतामरुद्रावता

॥२१॥

२५

तं विपाचि कित्स्यापरोक्षिद्रुशरोनद्रव्यार्जनायागच्छंतं तत्र स्वालोहवरवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरंकुरादिक्रमेणोत्पा-
पनाद्विषहारिणां तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य दिजरूपेणातिरोहितः सन् अदशत् ॥ ११ ॥ तच्च पुत्रकृत्यमिव जा-
तमित्याह ब्रह्मभूतस्येति ॥ १२ ॥ ततश्च शरां सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्साहं चाह हाहाकार इति द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रासंगे-

तंतर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणाम् ॥ दिजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपो दशान्नपम् ॥

॥ ११ ॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहो हि गरलाग्निना ॥ वभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥

॥ १२ ॥ हाहाकारो महानासीदु विखेदिक्षु सर्वतः ॥ विस्मेता अभवन् सर्वदेवा सुरनरादयः ॥ १३ ॥

देवदुर्दभयो नंदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ॥ ववृषुः पुष्यवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १४ ॥

जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ॥ यथा जुहावसंक्रुद्धः सर्पान्न सत्रे सह द्विजैः ॥ १५ ॥

सर्पसत्रे स सिद्धाग्नौ दहमानान् महोरगान् ॥ द्यून्दुभयसंविग्रस्तक्षकः शरणां ययौ ॥ १६ ॥

अपस्यस्तक्षकं तत्र राजापारीक्षितो दिजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दसेतो रमाधमः ॥ १७ ॥

कस्माद् जनमेजय इत्यादि ॥ सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्त्तमानः ॥ यथा वराजुहाव जुहावेति वा ॥ सर्वसर्पाह्वाने कारणमाह

संक्रुद्ध इति ॥ १७ ॥

॥ भा. द्वा. ॥

॥ २२ ॥

कथं तर्हि माया तत्कार्यं निवृत्तिरित्याशंक्य श्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणं पूर्वकं तद्भजनात् सर्वानर्थानि वृत्तिरिति शास्त्रार्थं
मुपसंहरति नयत्रेति पंचभिः ॥ दंभो भूतिया माया कपटवानयं पुमानित्येवं भूतायां बुद्धावसकृदस्त्रिख्यमानाया
मायेत्यर्थः ॥ सा आत्मवादे क्रियमाणो आत्मवादिभिर्यत्राभयानविराजितानप्रकाशिता किंतु भूते भोते वस्वका
र्या मोहादिकमकुर्वती कथंचिद्वर्तते इति प्रतिपादितेत्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ॥ य
न्मया मां वदति जगद्गुरुम् ॥ विलज्जमानवायस्य स्यात्तु मोक्षाय ये मुया ॥ विमोहिता विकल्पेन ममारमिति दुर्ध

नयत्र दंभोत्पभयाविराजिता माया त्यवादेः सकृदात्मवादिभिः ॥ नयद्विवादो विविधः ॥
स्तदाश्रयो मनश्च संकल्पविकल्पवृत्तियत् ॥ २४ ॥ नयत्र सृज्यं सृजतो भयोः परं श्रे
यश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ॥ तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य चोर्मो न विरमेत्स्व

य इति किंच यत्र यास्मिन् तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवादोऽपि नास्ति विशेषविषयत्वाद् विवादनांतस्य च विशेषा
तीतत्वादिति भावः ॥ संकल्पविकल्पवृत्तयो यस्य तन्मनोऽपि यत्र नास्ति ॥ संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात्
॥ २४ ॥ किंच सृज्यं कर्म सृजता कारकवर्गेण सह उभयोः सृज्यस्योः परं साध्यं श्रेयः फलमपि अतः ॥ त्रिभिः सृज्यस्य फ
ले रन्वितो जीवश्चाहंकारात्मको यत्र नास्ति अतएव उत्सादितौ निरस्तौ बाध्यबाधकौ यास्मिन् तदेतत्स्वयमात्मस्वरू
पमित्यर्थः ॥ तत्र तस्मिन् ऊर्मो न अहंकारो न निषिध्य विरमेत विशेषेण कौटोदित्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ २२ ॥

कथमन्यः सुखदुःखप्रदातानास्तोति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादिति चेन्न ब्राह्मणं सर्पादिना जन्तुः पंचत्वं मृत्युमश्नुते प्राप्नो-
तोति यत्तत् आरब्धं कर्मैव भुंक्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न स्वतंत्रा इति भावः ॥ २५ ॥ संस्थो येन समाप्यताम्
अभिचारिके हिंसाफलम् ॥ दिष्टं प्राचीनकर्म ॥ अतः सर्पादयः प्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति भावः ॥ २६ ॥ वाक्यं
वृहस्पतिं ॥ २७ ॥ ननु कथं विदुषामप्येवं संमोहः ॥ यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युः ॥ जनमेजयकोपाच्च सर्पाणां मे-

सर्पचौरिव संवृत्त इत्याध्यादिभिर्नृप ॥ पंचत्वमश्नुते जन्तुर्भुंक्ते आरब्धकर्मतत् ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ तस्मात्सर्वमिदं राजन् संस्थो येनाभिचारिकम् ॥ सर्पा अनागसो दग्धा जने दिष्टं हि
भुज्यते ॥ २६ ॥ इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ॥ सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास
वाक्यं ॥ २७ ॥ सैवाविष्मोर्महामायाः बाधयाः लक्षणा यया ॥ सुप्तं न्यस्येवात्मभूता

त्यादित्वाह सैवेति ॥ तस्या महत्वं दर्शयति ॥ अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः ॥ कासावित्यत आह य-
या स्याविष्मोरेवात्मभूता आत्मांशभूताः प्राणिनः सुराचूतिभिः क्रोधादिभिः ॥ भूतेषु देहेषु सुप्तं तिवाधवाधकतां
व्रजंतीत्यर्थः ॥ ननु श्रवणादिना बाधितं यातया कुतो मोहः स्यात्तत्राह ॥ अबाधया बाधितं न शक्यम् ॥ २८ ॥ २८ ॥

भा. ६॥ तत्र प्रथमे वेदाविर्भावप्रकारमाह समाहितात्मन इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणो हृदिय आकाशस्तस्माद्ब्रह्मो भूतयः कर्तुं पुरश्चिधाने श्रोत्र
॥ २३ ॥ वृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्कते ॥ ३६ ॥ प्रसंगाद्ब्रह्मोपाशकानां मोक्षफलमाह यस्य नादस्योपासनपात्रा
त्मनो मलं धूत्वा अपोऽस्य कथं भूतं ॥ तमाह द्रव्यमाधे भूतम् ॥ त्रित्वा अध्यात्मं कारकमाधे देवमेवं त्रिधा भूताख्यायस्य

सूत उवाच ॥ समाहितात्मनो ब्रह्म न ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ हृद्याकाशादभून्नारो वृत्तिरोधादिभा
व्यते ॥ ३६ ॥ यदुपाशनया ब्रह्म न योगिनो मलयात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकारमंधूत्वा यान्त्यपुनर्भ
वम् ॥ ततो भूत्विचंदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वरात् ॥ यत्तस्मिन् भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३८ ॥

इति तथा भूतम् ॥ ३७ ॥ त्रिवृत्त्रिमात्रः कंदोऽष्टादिभिर्हृत्त्राय्यमाणा स्योऽंकारस्याक्षरस्याम्ना यान्तर्भावात् सूक्ष्मतया तं वि
शिनयि ॥ अमक्तः प्रभवो यस्य सः ॥ तदेवाह स्वरात् ॥ स्वत एव हृदि प्रकाशमानः ॥ तमेव कार्येणालक्षयति ॥ यत्तदिति ॥ न पुं
सकत्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् लिङ्गं गमकम् ॥ ३८ ॥ कोऽसौ परमात्मा तमाह शृणोतीति ॥ इमं स्फोटं ॥ अमक्तं सौंकारं

यतस्तदेवमप्यममनंतोत्याह परमिति यदेतत्तदेव परं मवेक्ष्य पदस्वरूपमामनंति अतत् आत्मव्यतिरेकं इति
सूक्ष्मं तत्पुनश्च यतः अनन्यसौ हृदा नास्ति अन्यस्मिन्सौ हृदयं येयांते कुतः दोरात्म्यं देहाद्यहं भावं विसृज्य देह
इहंकाराभावादप्यत्र सौ हृदं नास्ति अतस्तत्पुनश्च यतः कथं नेति नेतीत्येव अत्र विदुर्दनुभवमापि प्रमाणायाति
दोषमुपस्थापनादिना ततः समाहितैरवासितं निश्चितम् यद्वा अवसितमववक्ष्यमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ३१ एवं

परंपदं वैष्णवमामनंति तद्यनेति नेतीत्यत दुस्ति सूक्ष्मः विसृज्य दोरात्म्यमनन्यसौ हृदा हृदो
पगुह्यावसितं समाहितैः ३१ त एतदधिगच्छति विष्णो र्यत् परमं पदम् अहं ममेति दोर्जन्यं नये
द्यो देहगेहजम् अतिवादांस्ति तिस्रो नावमन्येत कंचन नचे मंदेहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित्
नमो भगवते तस्मै कृष्णाय कुंठमेधसे यत्पादां बुरुहध्यानात्संहिता मध्यगामिमाम् ३१ शौन
क उवाच पैलादिभिर्ग्रासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः वेदाश्रयकथिति धाव्यस्तारतसौ म्याभि

माप्तावाधिकारिणो दर्शयति त एतदेति देहजमहमिति गेहजं ममेति ३२ प्राप्तुं वायमाह अतिवादानीति ३३ शास्त्रं
माप्तौ गुहं प्रणामति न मउति कृष्णाय व्यासाय अध्यागं अधिगतवानस्मि ३४ इमां संहिता मध्यगामोत्तमं तत्र पु
राणां संहिता विभागं विशेषतो बुभुत्सुर्वेदविभागमापि प्रसंगात्पृथक् पृच्छति पैलादिभिरिति ३५

भा. द्वा.
॥ २४ ॥

ततस्वेभ्योवर्गोभ्यः॥ अक्षराणां समाख्यं समाहारम्॥ तमेवाह॥ अंतस्थायरलवाः॥ उष्माराः॥ शयसहाः॥ स्वरअकाराद्याः
स्पर्शाः ककारादयः॥ ह्रस्वदीर्घाश्च॥ आदिशब्दाज्जिह्वा मूलीयादयः॥ तरावलक्षणां स्वरूपं यस्य तम्॥ विभुः चतुर्मुखस्वरूपो
भगवान् असृजदिति पूर्वस्यैवानुबंगः॥ चातुर्होत्रविवक्षया॥ चत्वारो होत्रोपलक्षिताः क्रविजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं

ततोक्षरसमाख्यायमसृजद्भगवानजः॥ अनस्योष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणां॥ तेनासौ
चतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः॥ स व्याहृतिकान्सोकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया॥ ४२॥ पुत्रान्ध्राय
यत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान्॥ ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्॥ ते परंपरया प्रा
प्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः॥ चतुर्युगेष्वथ व्यस्यैस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः॥ क्षीणा युयः क्षीणा स
त्वान्दुर्मेधान्बोध्यकालतः॥ वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदि स्थाप्युत चोदिताः॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥

होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया॥ ४२॥ पुत्रान्मरीच्यादौ न॥ तान् वेदान्ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ४३॥
एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः॥ द्वापरादौ द्वापराः॥ आदिर्यस्य तदंश लक्षणास्य कालस्य॥ तास्मिन् द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः शान्तनुसम
कालायासावतारप्रसिद्धेः॥ यस्ता विभक्ताः॥ ४४॥ तत्र हेतुः॥ क्षीणा युयोजनान् तर्हि पुरुषशुद्धिप्रभवत्वा दनादरणायं स्यादित्या

॥ ४२ ॥ पुत्रान्ध्राय
यत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान्
वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदि स्थाप्युत चोदिताः
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ २४ ॥

ननु जीवरायतं शृणोति नेत्याह सुप्तश्रोत्रे कर्णापि धिना विना अश्रुति केपि श्रोत्रे सति जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वात् नतदा
श्रोता तदपलाधिस्तु तस्य परमात्मद्वारिके वेति भावः ॥ ईश्वरस्तु नेवं मयतः शून्य एक शून्ये वैन्द्रियवर्गे एक ज्ञानं यस्य ॥ त
था हि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते नतदा जीवः श्रोता लीने न द्रियत्वात् ॥ अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति ॥ स
यथा परमात्मेव तद्वत् ॥ को सा वोंकारः तं विशिनष्टि सोर्द्धन येन वाक्यं हती व्यज्यते यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सका
शाद्व्यक्तिरभिव्यक्तिः ॥ ३६ ॥ किंच स्वधाम्नः स्वस्याश्रयः कारणां यत् ब्रह्म तस्य ॥ किंच ॥ परमात्मां स भूत समस्त देवता वाचके

शृणोति यत् सर्वं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे व शून्य एक ॥ येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ३६ ॥
स्वधाम्नो ब्रह्मणा साक्षात्तैदाचकः परमात्मनः ॥ स सर्वमंत्रोपनिषद्देवो जंसनातनम् ॥ ४० ॥
तस्य ह्यसंख्यो वर्णा अकाराद्या भूगूढा ॥ धार्यन्ते ये त्रयो भावा गुणानामार्यवृत्तयः ॥ ४१ ॥

कोत्याशयेनाह ॥ सृजति ॥ सर्वमंत्राणां मुपनिषद्ब्रह्मस्य सूक्ष्मं रूपमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुः वेदानां वीजं कारणात् ॥ वीजत्वेऽप्यविका
रितामाह ॥ सनातनं सदैकरूपं ॥ तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४० ॥ इदानीं तत् सर्वं प्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ तस्य हीति ॥ त्रयस्त्रिं
स्यासुक्ताभावयैरकारैकारमकारैर्धार्यन्ते ॥ तत्कारणात्वात् ॥ तानेवाह गुणाः सत्त्वादयः ॥ नामानि अग्नयजुः सामानि
अर्था भूर्भुवः स्वर्लोकाः वृत्तयोज्ञाग्रदाद्याः ॥ ४१ ॥

भा. द्वा.

२५

तत्र ऋग्वेदेशाखाविभागमाह पेलशते स्वसंहितां द्वेधा विभज्य इंद्रप्रमितयो वाक्कलाय च उच्ये स वाक्कलोऽपि स्वसंहितां चतु
र्धा व्यस्य बोधादिभ्यः चतुर्भ्यः शिष्येभ्यः आह हे भार्गव इंद्रप्रमिति रपि स्वां संहितां स्वसुतं मारुदुकेयमध्यापयामास ५१
तस्य मारुदुकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ५२ तत्सुतः मारुदुकेयसुतः शाकल्यः वात्स्यादिषु पंच स्वधातु तान अध्यापयामास

पेलः स्वसंहितामूच इंद्रप्रमितये मुनिः वाक्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम्
चतुर्धा व्यस्य बोधाया जवल्पाय भार्गव पराशरायाः शिमित्रे इंद्रप्रमिति रान्मवान् अ
ध्यापयत्संहितां स्वां मारुदुकेयस्य विंशतिम् ५३ तस्य शिष्यो देवमित्रः सौमर्यादिभ्य उचिवान् ५४
शाकल्यस्तत्सुतः स्वांतु पंचधा व्यस्य संहिताम् वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधातु
जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः स निरुक्तां स्वसंहिताम् चलाकपेजपैतालविराजेभ्यो ददौ मुनिः ५५
वाक्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याय संहिताम् चक्रे वालायानिर्भज्यः कासारश्चैव तां दधुः ५६

तर्प्यः ५३ तच्छिष्यः शाकल्यः शिष्यः स्वसंहितां त्रिधा विभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तां चकृत्वा चलाकादिभ्य
श्चतुर्भ्यो ददौ ५४ वाक्कलिः पूर्वोक्तस्य वाक्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः इत्त सर्वशाखाभ्यः वालायन्यादयस्तामा दधुः अधी

५३
५४
५५

२५

एवं सामान्यतो वेदविभागकममुक्तावेव स्वतमन्तरे विशेषतो निरूपयितुमाह॥ अस्मिन्नपीति॥ अंशो माया तस्योऽंशः सत्वं त
स्य कलया अंशेन अवतीर्णः सन्॥ ४६॥ चतुर्विधमेवाह॥ ऋगिति ऋगादिमंत्राणां राशौ नवगणशस्तत्प्रकरणाभेदे रुद्रस्य य
थानेकविधमारी राशेर्मरीगणाः॥ पद्मरागादयो विविचोद्वियनेतद्वदुत्पत्तेर्मंत्रैश्च तस्य ऋगादिसंहिताश्चक्रे॥ ४७॥ तासां

अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवाँल्लोकभावनः॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्योचितो धर्मगुप्तये॥ परा
शरात्सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम्॥ ४६॥ ऋगथर्व
यजुः साम्नां राशौ मुद्रुत्यवर्गशः॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मरीगणादिव॥ ४७॥ तासां सचतुरः
शिष्यानुपाहूय महामतिः॥ एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः॥ ४८॥ पेलाय संहिता मा
यां बहुचार्यामुवाच ह॥ वेशं पायनं संज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गराम्॥ ४९॥ साम्नां जैमिनये प्रा
हूयथासैच्छन्दोगसंहिताम्॥ अथ वींगिरसौ नाम स्वशिष्याय सुमंतवे॥ ५०॥ ॥ ५५ ॥ ०॥

संहितानां मध्ये एकैकाम्॥ ४९॥ ऋक्समुदायरूपत्वात् बहुचार्याम्॥ नितरां प्रश्नेषे रागद्यगानत्वा निगदाख्यम्॥
छन्दः सुगीयमारात्वात् छन्दोगाख्यां संहिताम्॥ ५०॥

भा. वा.

॥२६॥

कारवमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह याज्ञवल्क्य इत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्य व्यासेन विभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानि अधिअ
धिकानि गवेद्ययनस्य गयनसूपतस्थसम्पकृत्याव ईश्वरं वेदानाम तथा च श्रुतिः अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यज्ञे वेद
नति यज्ञेति मध्यो अह्नेः सामवेदेनात्मस्ये महो यज्ञे वेदेः शून्यस्थिभिरेति सूर्ये इति इत्येनमो भगवते तन्मूर्ध आदित्याय यो भगवा
ननेक एवेमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव दर्शयति आखिलजगतामात्मस्वरूपेणानर्हदयेषु कालस्वरूपेण च बहि

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मं ऋदं स्पधि गवेद्ययन गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेः कर्मोऽश्वरम् ईया
ज्ञवल्क्य उवाच जेनमो भगवते आदित्याया खिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतु
र्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तं वपर्यन्तानामनर्हदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाः
अवधीयमानो भगवानेक एव क्षणालवनिमेवावयवोपचित्तसंवत्सरगणेनापामादान
विसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥६३॥

रपि वर्तमान इति आखिलजगतामित्यस्य प्रपंचः चतुर्विधेति हृदयान्तर्वर्ति त्वेयि जीववत्तेनोपाधिनाः अवधीयमा
न अनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपंचः क्षणोति क्षणालवादयो येऽवयवास्तैरुपचिताः संवत्सरास्तेषां गणेन
प्रत्यक्षमपामादानं शोषणं विसर्गोऽष्टिस्ताभ्याम् अनेन गायत्री प्रथमया रोक्तवरेण यताऽनुवर्तिता ॥६३॥ • ॥ • ॥

॥२६॥

अकृशाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह बहुचा इति गतत्तच्छ्रवणसामेतेषां च न साम् ॥ ५६ ॥ यजुर्वेदे ते तरो यशाखो त्यति
प्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्या इत्यादिना ॥ चरकनाम निरुक्तिमाह यत्र यस्माच्च हरिति ब्रह्महत्या रूपमंहः स पच्यतीति तथ
तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतम् ॥ तच्चकार इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तच्छिष्यो वैशंपायनशिष्यः ॥ अल्पसाराणां मेतेषां चरितेन कियत्सुद

बहुचा संहिता सेता एभिर्ब्रह्मरिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वेतत्तच्छ्रवणसंख्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ वैशं
पायनशिष्या वै चरका धर्मवोऽभवन् ॥ यच्चैरुर्व्रह्महत्यां हः स परां स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ५७ ॥ याज्ञ
वल्क्यश्रुतच्छिष्य आहा हो भगवन् कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येहं सुदुश्चरम् ॥ ५८ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो यास्यलं त्वया ॥ विप्रावमंत्राशिष्येण मदधीतं त्यजाश्वेति ॥ ५९ ॥ दे
वरातसुतः सोपि छर्दिता यजुषां गणाम् ॥ ततो गतो यमुनयोददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥ ६० ॥
यजुषिति तिराभूत्वा तल्लोत्पतयाददुः ॥ तेतिरोया इति यजुःशाखा आशन्सुपेशलाः ॥ ६१ ॥

अस्महं चरिष्यामीति ॥ ५८ ॥ विप्राणामवमंत्रा अरज्ञा कर्त्री मतो धीतमाश्रुत्य जेति ॥ ५९ ॥ देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः ॥ ६० ॥ छर्दि
तस्यादाने विप्ररूपेणानुचितमिति तिराः ॥ पाक्षिविशेषाभूत्वा आददुः ॥ ततश्च तेतिरोया इति प्रसिद्धाः सुपेशला अ
तिरम्याः बहुवचनममांतरभेदविवक्षया ॥ ६१ ॥

॥भा.द्वा.॥

॥२७॥

ततो यथादमेवमंडलस्य परः तया व्याचक्ष्णाः स्तोति य एवेति य एव भवान् अतिकरालवदनो योऽन्धकारसंज्ञो ज
गरग्रहस्तेन गलितमतर एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थाने प्रत्यक् प्रवरात्वं तदेव श्रेयस्तास्मिन् प्र

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसंज्ञा जगरग्रहगलितं मृतकमिव विचेतनमव
लोकानुकंपया परमकारुणिक ईशैवोत्थाप्या हरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्या
त्माऽवस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नरतिपरित आशापालै
स्तत्र तत्र कमलकोशं जलिभिरुपहृता र्हाः ॥६॥ अथ ह भगवंस्तव चरणानलिमयुगलं वि
भुवनगुरुभिरभिर्वंदितमहमया तया मय जुष्काम उपसरा मीति ॥६॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तु
तः स भगवान् बाजिरूपधरो रविः यज्जंघ्यया तया मानि मुनये दात्प्रसादितः ॥६॥ ॥ ॥

वर्तयति किंच यो भवानवनिपतिरिवारति गच्छति आशापालैरेन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तैस्तनुत्पैर्वा जलिभिः
उपहृता र्हा गोरतार्थः ॥६॥ यत एवं भूतस्त्वम् अथ अतः ह स्फुरं अयातयामानि अन्यैर्यथा वद विज्ञातानि यानि यज्जं
घितत्कामो ह मुपसरा मिभजामि ॥६॥ एवं स्तुतः प्रसादिनः ॥६॥

॥२७॥

द्वितीयपादार्थानुवर्णनेनस्तौति॥यदुतेति॥हेविबुधर्षभः॥हेसवितः॥यदप्यहोभगवतस्तवमणुलंतपतितत्समभि
धीमहिस्म्यगाभिर्भुवेनध्यायेम॥पुनस्तस्यैवसंबोधनंम॥प्रत्यहंविषवरां वैदिकमार्गेणस्तुवतांभक्तानांयान्य
खिलानिदुरितानितत्फलानिचवृजिनानिदुःखानितेयावीजमज्ञानंचतेषामवभजनविनाशक॥हेतयनेति॥६४॥

यदुतवावविबुधर्षभसवितरदस्त्यपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधि॥नोपतिष्माना
नामारेवलदुरितवृजिनवीजावभर्जनभगवतः॥समभिधीमहितपनमणुलम्॥६४॥
यद्दृष्ट्वावस्थिरचरनिकराणांनिजानेकेतनानांमनश्चंद्रियासुगणाननात्मनः॥स्व
यमात्मानंनय्यामीप्रचोदयति॥६५॥

तृतीयपादेनस्तौति॥यद्देति॥योभवान्स्थायिरजंगमसमूहानांस्वाश्रयाणांजीवानांमनश्चंद्रियप्राणगणान्॥
अनात्मनोज्ञानस्वयमात्मैवान्नर्यामीसन्प्रचोदयतिप्रवर्तयति॥६५॥

भा. द्वा.

२८

पौष्यं ज्वावन्त्ययो रपि चकारादिराया नाभस्यापि पंचशतानि शिष्या आसन् ते तावतोः शाखा यथा मयं जगद्गुरुः तावदो-
न्यान् सतः कांश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षते इत्यर्थः यथोक्तं वै सवे उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः हिरण्यना-
भाता बवन्त्यः संहितायां द्विजोत्तमैः गृहीतास्तपि चोच्यन्ते पारोक्षिकैः प्राच्यसामगा इति ७२ पुनरप्येतेषां त्रयाराणां सुकर्म-
राः शिष्याणां शिष्यान्तरेः शाखा वाहुल्यं दर्शयति लोकाक्षिरेति द्वाभ्याम् ७३ कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशि-

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पंचशतानि वै पौष्यं ज्वावन्त्ययोऽपि तांश्च प्राच्यान् प्र-
चक्षते ७२ लोकाक्षिर्लोगास्तिः कुल्यः कुसीदः कुक्षिरेव च पौष्यं जि शिष्या जगद्गुरुः संहितास्त-
शतं शतम् ७४ कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशति संहिताः शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवं-
त्य आत्मवान् ७४ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैद्यासिक्यां द्वादसस्कंधे
दशाखा प्रणयने षष्ठोऽध्यायः ६ सूत उवाच अथर्ववित्सुमन्तश्च शिष्यमध्यापयत्स्व काम्
संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शय चोक्तवान् १

येभ्यः ऊचेशेषाः अन्या अपि याः प्रसिद्धाः ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचरति ७४ इति द्वादशोऽध्यायः ६ सप्तमोऽथर्वविस्तारः पुराणा-
वसनेततः पुराणा लक्षणादीनि फलं भागवतः श्रुतेः क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह शिष्यं कवन्त्यनामानं स्वकां स्वकीयां
संहितां शोपि शिष्योऽपि तां विधा विभज्यत इत्तं वै सवे अथर्ववेदं समुनिः सुमन्तुरमेतद्युतिः शिष्यमध्यापयामास कव-

शेषां शिष्याणां शिष्यान्तरेः शाखा वाहुल्यं दर्शयति लोकाक्षिरेति द्वाभ्याम् ७३ कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशि-

२८

३८

पंचदशशाखायाः शतैरपरेमितैर्ग्रन्थैर्भिरकरोत् सतैरिति पाठे राघसयाज्ञवल्क्यस्तैर्ग्रन्थैर्भिरकरोदिति जगद्गुरुधीतवंतः
रविणा अश्वहूपेरावाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्यस्ताः त्यक्ताः शाखाः वाजसनी संज्ञास्ताः शाखा इति वा
सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तत्सुतः सुमन्तुसुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह ७० तच्छिष्यः

यज्ञैर्भिरकरोच्छाखा दशपंचशतैर्विभुः जगद्गुरुर्वाजसन्त्यस्ताः कारवमाध्यंदिनादयः ६६
जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः सुन्वांस्तुतत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह
संहिताम् सुकर्मचाः पितच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नां
ततो द्विजः ७१ हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यं जिश्रसुकर्मराः शिष्यौ जगद्गुरुश्चान्य आवन्त्ये

जैमिनेः शिष्यः महान् अतिमेधावी सहस्रं संहिता रूपं भेदं चक्रे साम्नां तं संहिताभेदम् ततस्तदनन्तरम् सुकर्मराः शि
ष्यः एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यं जिनीमैकः तौ जगद्गुरुः आवत्पश्चान्यः तस्यैव शिष्यः सोपेजग्राह ७१ ॥ ० ॥

इत्यनेन ततः संहिता १

भा. द्वा.

॥२८॥

रामशिष्योऽकृतव्रताः एवं चत्वारो वयं मूलसंहिता वाहल्यं सूचितं म॥ ६॥ मुकपरीक्षितसंवादे निरूपितमपि पुराणाल
क्षरां महदल्पकथनाय दर्शयति पुराणोक्तिः ॥ ७॥ अस्मिन् विश्वस्य अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोथरा मृतयः ॥ मन्वन्तरे
शानुकथानिरोधो मुक्तिराश्रय इत्यत्रोक्ते स्थानपोथरा चत्तिरक्षा शब्दाभ्यामुच्यते ॥ अन्तराणि मन्वन्तराणि वंशो वंशा
नुचरितमिति र्शानुकथाः संस्थानिरोधः ॥ अनेनैवान्पन्निकलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता ॥ हेतुशब्देन जीवाश्रयवासना

कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रताः ॥ अधोमहिम्ना सशिष्या चत्वारो मूलसंहिताः
॥ ६॥ पुराणालक्षरां ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥
सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च चत्तीरक्षाः ॥ नगराणि च वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरप्यश्रयः ॥ दशभि
र्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचित्पंचविधं ब्रह्मन् महदल्पमवस्थया ॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥

शब्दाच्चाकृतयोग्यताः ॥ ८॥ दशभिरेतैर्लक्षणैर्युक्तं महापुराणं विदुः ॥ केचित्पंचविधम् ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो
मन्वन्तराणि च वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति ॥ महापुराणमल्पं चेति अवस्थया यत्र दशापि लक्षणा
निपुण्यं निरूप्यते तन्महापुराणम् ॥ यत्र च न्येष्टां पंचस्वेवान्न भौवस्य विवक्षा तदल्पमिति अवस्थायेत्यर्थः ॥ ९॥

॥२८॥

तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्थो विभज्य चतुरः शिष्यान् ध्यापयामास पथ्यश्च विधा विभज्य त्रीनिति सार्द्धं नाह शौक्लाय
निरिति २ अंगिरसः श्रुनकस्य शिष्यो बभूव सैन्यवायनश्च तदुक्तं श्रुनकस्तु विधा कृत्वा ददा वेकां तु बभूवे द्वितीयो सं
हितो प्रारासै न्यवायन संज्ञिन इति सावरण्यद्याः सैन्यवायनादीनां शिष्याः नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति तदुक्तं

शौक्लायनिर्वृत्तवलिर्मोक्षः पिप्पलायनिः वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यान् योऽश्रुगुः
कुमुदः श्रुनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाप्यथर्ववित् २ वभूव शिष्योऽप्यंगिरसः सैन्यवायन एव
च अधीयेतां संहिते द्वे सावरण्यद्यास्तथापरे ३ नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्च कश्यपांगिरसादयः ३
एते अथर्वणाः चार्याः श्रुगुपौराणिका नमुने ४ ब्रह्महृदिः कश्यपश्च सावरणीरकृतत्र
णाः शिशपायनहारीतौ ब्रह्मपौराणिका इमे अधीयन्त व्यासशिष्यात्संहितां मत्तपितुमु
त्वात् एकैका महमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यागाम् ५

नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च चतुर्थः स्यादांगिरसः शान्तिकल्पश्च पंचम इति नक्षत्रकल्पादीनां कर्तार
स्तत्तन्नामभिहच्येते ३ ४ सत्यतिर्मुखादिति प्रथमं व्यासः खट्वसंहिताः कृत्वा मात्येत्रो महर्षेणा यप्राशरतस्य च मुखो
दनेत्रप्यारुणपादयः एकामेकां संहितामधीयन् एतेषां चारणां शिष्या हन्ताः सर्वाः समधीतवान् ५ ५ ५ ५ ५

भा. द्वा.
॥ ३० ॥

यद्विधं मन्वन्तरमुच्यते वद्विधत्वमेवाहमनुरिति मन्वाद्यः यदेतेवर्गाः स्वस्वाधिकारेण पञ्चवर्त्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥
वर्त्तमानाह ब्रह्मणाः सकाशात् प्रसूतिर्येषां शुद्धानामित्यर्थः तेषामन्वयोर्वंशः तेषां वर्त्तनं ये च तद्वंशधरास्तेषां च वर्त्तनं वंश-
नुचरितमुच्यते ॥ अस्य विश्वस्य स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य यद्वा मायातो यश्चतुर्विधो लय इति ॥ १६ ॥ अस्य जग-
तः सर्गः सर्गो देहेतुर्निमित्तं जीवः सो ब्रह्मेतुरच्यत इत्यर्थः तस्य निमित्ततामाह अविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवा

मन्वन्तरं मनुर्देवामनुपुत्राः सुरेष्वरः ॥ अरय्योऽंशावतारश्च हरेः यद्विधमुच्यते ॥ १४ ॥ राज्ञां
ब्रह्म प्रसूतीनां वंशस्त्रे कालिकोऽन्वयः ॥ वंशपानुचरितं तेषां वर्त्तनं वंशधराश्च ये ॥ १५ ॥ नैमि-
त्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्पतिको लयः ॥ संस्थितिक विभिः प्रोक्तश्चतुर्द्वाः स्वस्वभावतः
हेतुर्जीवोऽस्य सर्गो देरविद्या कर्मकारकः ॥ यंचानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुदौतापरे ॥ १७ ॥
व्यतिरेकाः न यौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायामयेषु तद्द्रुतजीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १८ ॥

एष प्रयुक्तत्वादिव स्वसर्गो देः सत्तत्र हेतुरित्यर्थः ॥ नन्वनुशयो निमित्तमिति केचित् अव्याकृतमित्यपरे तत्राह यमिति
चेतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षया अव्याकृतम् ॥ १७ ॥ अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रददिव्यवस्थासु जी-
वतया वर्त्तनं तद्वृत्तिजीववृत्तयो विश्वेतेजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षितयाः न्वयः समाध्यासोच्यतिरेको यस्य तद्द्रुत संसारप्र-

नित्यविधयो रधिष्ठानावधिभूतमपाश्रयमुच्यत इत्यर्थः ॥

॥ ३० ॥

सर्गादेन भूतानि व्याचरे ॥ अद्याकृतोऽप्यादिना ॥ प्रधानस्य गुणानां शोभा तयो महान्तस्मात्सिद्धं हंकारस्तस्मात् ॥ भूत-
मात्राणां सूक्ष्माणां मिदृशानां चतुर्दशानां स्थूलानां चतुर्देवतानां च संभवः सर्गः कारणादर्थः ॥ उच्यते
इति यथापेक्षमुत्तराचार्यनुयोगः ॥ १० ॥ विसर्गोऽप्युच्यते ॥ पुनरेतद्विषयः ॥ ११ ॥ विसर्गोऽप्युच्यते ॥ पुनरेतद्विषयः ॥ ११ ॥
धानोऽयं समाहारः ॥ कार्यभूतश्चराचरप्राणीरूपो बीजादीजमिव प्रवाहापन्नो विसर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ चराणां भूतानां सा

अद्याकृतगुणशोभान्महतस्मिन्नुच्यते ॥ भूतमात्रैर्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ १० ॥ पुन-
रुच्यते ॥ पुनरेतद्विषयः ॥ ११ ॥ विसर्गोऽप्युच्यते ॥ पुनरेतद्विषयः ॥ ११ ॥ विसर्गोऽप्युच्यते ॥ पुनरेतद्विषयः ॥ ११ ॥
भूतानि भूतानां चराणामचराणोच ॥ कृतास्तेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा ॥ १२ ॥
रक्षांश्चुतवतारैर्हाविश्वस्यानुसुगेयुगे ॥ तिर्यङ्मर्त्यैर्देवेषु हन्यंते ये स्रयोदिवः ॥ १३ ॥

मान्यतोऽचराणोचकाराच्चराणोचकामादिति ॥ तत्र नृणां स्वेन स्वभावेन कामाच्चोदनयापि वा ॥ १२ ॥
मौविकाकृतासावृत्तिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तिर्यङ्मर्त्यैर्देवेषु हन्यंते ये स्रयोदिवः ॥ १३ ॥
इत्यर्थः ॥ यैरवतारैरिति समासात्त्रिष्वकथं चित्तं वन्द्यः ॥ त्रयोदिवोदेत्याः ॥ १३ ॥ ॥ ५५ ॥ + ॥ ० ॥ ५५ ॥

भा. द्वा. उपसंहरते ब्रह्मन्निती मुने र्यासस्य शिष्यादीनां ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्द्धनं श्रोत्राणां मिति शेषः ॥ २४ ॥ इति द्वादशोऽसम
॥ ३१ ॥ मः ॥ १ ॥ अथ मेतु तपश्चर्या मार्कंडेयस्य मोहकैः कामादिभिरसंमोहान्नरनारायणस्तुतिः ॥ पुराणा विभागप्रसंगेन पुरा
णकर्तृमोर्करोडेयस्य चरितं प्रस्तुतमाह सूतेति ॥ त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह ॥ त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह ॥ तमासि संसारे भ्रमतोषा

ब्रह्मन्नेतत्समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजो विवर्द्धन
म् ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वेद्यासिक्कां द्वादशस्कंधे वेद
शाखाप्रणयनं सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥ शौनक उवाच ॥ सत जीवचिरं साधो वदनो वदतां वर
तमस्यापारे भ्रमतो नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुरिन्द्रा युष्मद्विंशं कुरुत नयं जनाः यः क
ल्याणोऽर्चरितो येन यस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा अस्मात्कुलोत्पन्नः कुलोऽस्मिन्नार्गवर्षभः नैवा
धुनापि भूतानां संभवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवार्गवै भ्राम्यन् दर्शयिष्ये किल वरपत्रपुरतो

दर्शनस्तन्निवर्तकः ॥ वक्तव्यमाह आहुरिति उर्वरितः ॥ अवशिष्टः येन कल्याणं तेन ॥ एतत्कथं वदत इत्येकः प्रश्नः ॥ प्रलयाभा
वाद्यो तत्र घटत इत्याह स वा रति ॥ यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृति को नैमिति को वा ॥ ३ ॥ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एक एवैति तो

तदेव स एषां तं प्रपंचयति पदार्थेषु घटारिषु द्रव्यं मृदारियथायुतमन्वितं अयुतं च वहिरप्यवस्थानात् रूपनामसु च त
न्मात्रं सत्तामात्रं यथा एवं बीजं गर्भाधानमादिर्यासां पञ्चता अनोयासां तासु देहावस्थासु नवस्वापि अधिष्ठानत्वेन साक्षि
त्वेन च युतमयुतं च यत्तदयाग्रय इति ॥ १८ ॥ एवं दशापि लक्षणा निष्कारव्यायवर्गीयानि महामर्शते यदुक्तं तदाह विरमेतोति

पदार्थेषु यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु बीजारिपंचताऽन्तासु सवस्थासु युतायुतम् ॥ १८ ॥
विरमेत यदा चित्तं हित्वा च त्रिंशत्तयं स्वयम् योगेन वा तदात्मानं वेदेहाया निवर्त्तते ॥ २० ॥
वं लक्षणा लक्ष्यार्थी पुराणानि पुराविदः मुनयोऽष्टादश प्राहुः सुखकानि महानि च ॥ २१ ॥
ब्राह्मपादं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् नीरदीयं भगवतमाग्नेयं स्कंदसंज्ञितम् ॥ २२ ॥
विष्णुं ब्रह्मं वैवर्त्तं मार्कण्डेयं सवामनम् वाराहमात्स्यं कौर्म्यं च ब्रह्माराण्यमिति त्रिवर् ॥ २३ ॥

यदा सर्गो र्सेनां मायामयत्वानुसंधानेन वामदेवादेरेव स्वयमेव चित्तं विरमेत् ॥ इहैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहूत्यादिव
त्तदा विशेषाभावात् तदात्मानं वेदतदाचा विद्या निवर्त्तते हीहायाः संसाररूपाया निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ २० ॥ पुराणा विभाग प्र
स्तावेन तल्लक्षणादिप्रासंक्षेपिकमुक्ता प्रस्तुतमाह एवं विधैर्लक्षणे लक्ष्यार्थी ॥ २१ ॥ त्रिवर् अष्टादश ॥ २३ ॥ २३ ॥

भा. द्वा.

॥३२॥

तेन मत्पुत्रयेन च धस्ताः क्लेशाणां दयो यस्य तेनांतरात्मना प्रत्याहतेन मनसा ॥ १५ ॥ तस्य तपो निष्ठा मिति हासेन

तपः स्वाध्यायपरो वर्ध्याणामयुतायुतम् ॥ आराधय न हृषीकेशं जिग्ये मत्पुंसु दुर्ज्ञेयम्
ब्रह्माभ्रगुर्भवोदशो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ॥ नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १६ ॥
त्यं ब्रह्म द्रुतधरस्तपः स्वाध्यायसंयमे ॥ दध्वावधोऽक्षजं योगी धस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १७ ॥
तस्यैव युज्जतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ॥ व्यतीपायमहान्कालो मन्वन्तरयडात्मकः
॥ १८ ॥ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा स प्रमेऽस्मिन् किलान्तरे ॥ तपो विशंकितो ब्रह्मज्ञाने भेदविघातनम् ॥
॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरसः कामं वसन्नमलया निलो ॥ मुनये प्रेषयामासरजस्तोकमदो तथा ॥ २० ॥
ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ॥ पुष्यभद्रानदी यत्र चित्रारमा च शिलाविभो ॥ २१ ॥

वर्णोऽस्मिन् स प्रमेव मन्वन्तरे तपसामत्यदेग्रहीष्यतीति विशंकितः ॥ १९ ॥ मुनये तं भ्रंशयितुं मरजस्तोकं अतिप्रियमपत्यं लोभः मर
यति एतदित्यादिना अ १ ॥

॥३२॥

॥३२॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

केनान्वयः॥ मध्यमग्रन्थेन तस्य धर्मः कथ्यते॥ प्राप्तो द्विजाति संस्कार उपनयनारख्यो येन सः॥ पितुः सकाशात् गर्भाधानादिक्रमात्
एन्द्रां सिवे रान्॥ ब्रह्मद्वयधरो नैष्टिक ब्रह्मचारो सन्॥ नियमद्वये धर्मवृद्धये॥ अग्न्यादिषु पंचसु हरि मर्चयन्॥ भैश्वं गुर्वर्थमा

भा. द्वा.

३३॥

इराधर्ममभिभवितुमशकम् ॥ १७ ॥ शोषणादोपनसंमोहनतापनमादनाख्यानिपंचमुखानियस्यतदसं संधेते देव
मधुर्वसन्तः रजस्तोकः अपुंस्त्वमार्यम् ॥ अन्ये चेंद्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकंपयत् ॥ १८ ॥ किंच वायुर्मलयानिलः पुंजिकस्य

हुत्वाग्रिसमुपासीनंददृशुः शक्रकिंकरः ॥ मिलिताशंदराधर्मं मूर्तिमंतमिवाऽनलम् ॥ १७ ॥
ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोयोगायकाजगुः ॥ मृदंगवीणापणावैवाद्यंचक्रुर्मनोरमं ॥ १८ ॥ संधे
स्वस्वधनुषिकामः पंचमुखंतदा ॥ मधुर्मनोरजस्तोक इंद्रभृत्यावकंपयन् ॥ १९ ॥ कीदंत्याः
पुंजिकस्य ल्याः कंदुकैः स्तनगौरवात् ॥ भ्रशमुद्दिग्रमध्यायाः केशविस्रंसितस्रजः ॥ इदस्त
तोभ्रमदृष्टेः श्रुतं त्वा अनुकंदुकम् ॥ वायुर्जहार तद्वासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥ २० ॥ विस्र
ज्जितदावारां मत्वा तं स्वजितं स्मरः ॥ सर्वतत्राभवनमौघमनोशस्य ययोरुमः ॥ २१ ॥ तदित्य
मपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ॥ दृष्टमानानि वचतः प्रवोधाहिमिवाभकाः ॥ २२ ॥ इतींद्रानु
चैरेव सन् र्धर्षितोपि महामुनिः ॥ यज्ञागादहमेभावं न तश्चैत्रं महत्सुच ॥ २३ ॥ ० ॥

ल्याः तत्सूक्ष्मं यासोजहार ॥ २० ॥ सर्वे ते वां कर्मतत्र तस्मिन्मोघं व्यर्थं ॥ अनोशस्य निर्देवस्य ॥ २१ ॥ मुनेरपकुर्वन्तः प्रतीकूलमाचरन्तः हे मु

॥ २३ ॥ अहमः अहंकारस्य भावविकारस्य ॥ २३ ॥

३३॥

तदाश्रमपरंप्रविष्टोवायुर्ववावितितरतोयेनान्वयः॥ पुरोपैर्दुर्मैलताग्निश्रांचितं पूजितम् पुरापद्विजानामखीरांकुलेरको
र्गाम् पुरापाअत्यमलाजलाशयायस्मिन् मत्तभ्रमराणां संगीतं यास्मिन् मत्तानोकोकिलानांकूजितं यास्मिन् मत्तव
र्हिणारवनरासेधामारोपोसंभ्रमो यास्मिन् मत्तद्विजानांपाक्षिणांकुलेरकुलं व्याप्तम् एवंभूतंतदाश्रमपरंप्रविष्टः सन्
वायुर्मलयानिलोववोप्रससारउत्तंभयन् उरोपयन् तत्रचक्षुःप्रवेशान्माद्यं हिमनिर्झरकराणानाच्छेत्तुं पुष्पपरिध्वं

तदाश्रमपरंपुरापं पुरापद्रुमलताज्जितम् पुरापद्विजकुलाकीर्णं पुरापाः मलजलाशय
म् मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितम् मत्तवर्हिणरापोपं मत्तद्विजकुलाः कुलम् वा
युः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशोकरान् सुमनोभिः परिध्वक्तोववायुत्तंभयन् स्मरम् ॥१४॥
उद्यच्चंद्रनिशावक्रः प्रवालस्तवकालिभिः गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः ॥१५॥
अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयैः अदृश्यताक्षचापेषुः स्वः स्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥१६॥

गात्सौगंध्यं चोक्तं ॥१४॥ किंच ॥ उद्यच्चंद्रो यास्मिन्निशावक्रं रजनौमुखं यास्मिन् सः प्रवालस्तवकानामालयः श्रेयायोये
युतैः गुह्यनिविष्टैः संश्लिष्यतीति गोपाद्रुमाः लताश्रितेयांजालैः समूहैः आविर्भव ॥१५॥ किंच ॥ तदागीतवादित्र
यैर्गोयकारिसमुदायिभिर्गन्धर्वैरन्वीयमानः तथास्त्रियोः पारसस्तासां यूथपतिः आतंचापमेषुश्रवेनस

स्मरश्चतत्रादृश्यत ॥१६॥

भा. दा. ॥
॥ ३४ ॥

आश्लिषन् आश्लिष्यन् आलिंगन्निव ॥ २६ ॥ पादयोरवनिज्जपादौ प्रलम्बैः शाल्प अर्हणेन अर्पण ॥ २७ ॥ पादावनस्य गारेद्यो पूजत
मोतो प्रति ॥ २८ ॥ अक्षर्यामिरास्तस्यैव प्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्सुतावस्वातं प्रपश्यन्नाह किमिति हेति गेतवत्वां किमहं वरा
य कथं स्तोमि यतः येन त्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणाः सस्यन्दते प्रवर्तते ॥ तमसु मनुचवागादयः स्पन्दन्ति ॥ अत्र हेतु वै अ

उत्पाय प्रांजलिः प्रहृष्टोत्सुकादाश्लिष्यन्निव ॥ नमोनम इतीशानौ वभाषे गङ्गादाक्षरः ॥ २९ ॥
तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्जच ॥ अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्पैरपूजयत् ॥ ३० ॥ सुखमा
सन आसीनो मासादाभिमुखो मुनिः ॥ पुनरानस्य पादाभ्यां गरिषा विदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ मार्क
ण्डे उवाच ॥ किं वर्यायेतव विभो यदुदीरितोऽसुः सस्यन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियारो ॥ स्प
न्दन्ति वै तनुभृता मज्जशर्वयोश्च स्वस्याप्यद्यापि भजता मसि भाववन्धुः ॥ ३२ ॥ ० ॥

नययतिरेकाभ्यां श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि श्रुतिभिश्च तत्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ न केवलं प्राकृतानां तनुभृतां किंतु अजशर्व
योश्च ॥ अतः स्वस्य समापितये वरावययपिन कचिदपि कस्यापि स्वातंत्र्यं अथापि राहयंत्रवत्प्रवृत्तेरपि वागादिभि
र्भजतां पुंसां भाववंधुः ॥ आत्मवन्धुरसिनतुपि ज्ञादिवद्देहमात्रवंधुः ॥ अहो कृपालुता तवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३४ ॥

नित्येजसम्लानवदनम् स्वरादिन्द्रः २५ नरनारायणरूपो हरिः २५ तावन्नुवर्गो यतिदाभ्याम् शेरवंकुस्माजिनं वल्कलं चावरं य ॥
 योस्तौ पवित्रे पारणे ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नवतंतु कामेति वा त्रिवृद्धिः पवमानाः त्रिवृद्धिपंचमानामेत्यादौ नवतंतु
 दिमयम् वेदं च दर्भमुष्टिम् किंच साक्षानयणवतो नत्रहेतुः तपत्तदिद्वर्णो दीप्यमानविद्युत्संकाशयत्पिशंगरोचिस्तेन ॥

दृष्ट्वा नित्येजसं कामं सगरां भगवान् स्वराट् श्रुत्वानुभावं ब्रह्मैव विस्मयं समगात्परम् २६ ॥
 तस्मै वं युंजत श्रितं तपः स्वाध्यायसंयमैः अनुग्रहायाः विरागी नरनारायणो हरिः २५ तौ
 शुक्लकृष्णौ नवकंजलोचनौ चतुर्भुजौ शेरववल्कलावरौ पवित्रपारो उपवीतकं त्रिवृत्क
 मंडलं दण्डं च वेणुं च वेणुं च पद्माक्षमालासुतजंतुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणो तपत
 दिद्वर्णौ पिशंगरोचिष्ठाप्रोशूदधानौ विबुधैर्धर्माचिंतौ २६ ते वै भगवतो रूपे नरनारायणारूढौ
 शोभायादरेणोच्चैर्नमो गेन दंडवत् सतत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मैर्द्रियाशयः ॥ हृष्टो माशु पूर्णाक्षो नसे

ना १

रूपिणो मूर्तिमनो तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तयो मयत्वेन प्रकाशमाना वित्पर्यः प्रोशू उव्रतौ २६ उच्चैर्महता आदरेणा २७ त
 योः संदर्शनेन य आनंदस्तेन निर्वृता उपशान्ता आत्मैर्द्रियाशयादेर्हृदयमनांसि यस्य समः न सेहेनाशंकोति २८ ॥ २८ ॥

भा. दा.

॥३५॥

मतोऽन्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह नान्यमिति अं सपनयात् श्रीमच्चरणाप्राप्तेरन्यं शेषं न विद्मः परितः सर्वेष्वपि लोकेषु
भौर्यस्य तस्य जनस्य तदेवाह द्विपराद्धाधिष्ठं स्थानं यस्य सः ब्रह्मापिते कालस्य तद् विज्ञेभरूपात् कालादलं विभे
ति अतः किमुत वक्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति २ तस्मादेवं तस्मान्न वपादमूलं भजामि
कथं भूतस्य ऋताधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा ऋतासत्याधौर्यस्य यास्मिन् वा तस्य आत्मगुरोर्जीविष्यनियन्तुः

नान्यंतवां सपनयादपवर्गमूर्तेः शेषं जनस्य परितो भियर्इशविद्मः ब्रह्माविभेत्य
लमतो द्विपराद्धाधिष्ठः कालस्य ते किमुत तत्कृत भौतिकानाम् २ तदेव भजामि
तधियस्तवपादमूलं हि वेदमात्मच्छदिचात्मगुरोः परस्य देहाद्यपार्थमसदंत्य
माभिजमात्रं विदेते ते तर्हि सर्वमनोयिताऽर्थम् ॥३४॥

अतः कारणात्परस्य किंकृत्वा आत्मच्छदो त्यात्मावरकम् अपार्थं च निष्कलम् असञ्चतुच्छम् अन्यं च नश्वरम् इदं
देहादिहितो देहादिभजनं त्यक्त्वा असञ्चेत्कथं प्रतीयते तत्राह अभिजमात्रम् नरात्पुनस्तमसत् किंचात्ममात्रम् न तत्
पृथगस्तीत्यर्थः नन्वपवर्गा य भवतु मद्भजनम् फलान्न रायेत्यन्यभजनं काय्यं मेव तत्राह तर्हीति यदि वा भजति पु
रुषः तर्हि ते तत्तत्राव सर्वमनोयितमर्थं विदेतेति ॥३४॥

॥३५॥

२०

ननु कथमावां प्राणादिप्रवर्तकौ धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह॥ मूर्ती इति हे भगवन् भगवस्तव इमे मूर्ती त्रिलोक्याः
क्षेमाय पालनाय तापविरमाय दुःखनिरुत्पे॥ मृत्युजित्यै मोक्षाय च॥ न तु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः॥ अत्र दृष्टान्तः यद्येदं
विश्वमवितुं अन्यास्तन्मूर्तस्य कूर्मादिलक्षणाः॥ नाना अनेक प्रकारा विभर्षितवत्॥ न केवलं पालनादिमात्रं तव कर्मे
किन्तु सृष्टिलयावपीत्याह सृष्टेति॥ तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः कर्णानाभिरिवेति॥ ३३॥ यस्मादेवं भूतस्त्वं तस्मात्तवांः

मूर्ती इमे भगवतो भगवत्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै॥ नाना विभ
र्ष्य वितुमन्यतन्मूर्त्येदं सृष्ट्वा पुनर्गमसि सर्वमिवोर्णानाभिः॥ २३॥ तस्याः वितुः ।
स्थिरचरो शितुरं हि मूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति॥ यद्वस्तु वन्ति निन
मन्ति यजन्त्यभीक्षां प्रायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदा प्र्ये॥ १॥ ॥ ० ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

हि मूलं भजामोत्याह तस्मैति तस्याः वितुः पालकस्य स्थावरजंगमानामोश्वरस्य भजामोति॥ तृतीयश्लोकस्यानुयंगः
कथं भूतमं हि मूलम् यत्स्थं पत्रस्थितं कर्मगुणकालानां रजोमलं॥ अन्ये च पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशन्ति रुज इति वा
पाठः यतः वेदाहृदये येषां ते वेदतात्पर्यं विदो मुनयः॥ यदेवस्तु वन्ति नितरां न मन्ति तत्॥ तत्राप्येवं स्तवनादिकुर्वन्ति॥

भा. द्वा.

॥३६॥

वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन् स्तौति यमिति ॥ कपरो न्ययमार्गेर्भूमद्वीः विशिष्टबुद्धिः ॥ पुमान्स्वेन्द्रियादिषु नैवं तत्त्वे
न सन्नमयित्वा न वेद ॥ एकपथेषु विषयेषु च ॥ बुद्धिविशेषे हेतुः ॥ तन्मायया तस्य तवेव मायया आरता आत्मनिष्ठ
मतिर्यस्य सऽसौऽपि आद्य एव पूर्वमज्ञातेव ॥ अखिलगुरोस्तत्त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य प्राप्य तं त्वां साक्षादेद ॥ ३६ ॥

यं वै न वेद वितथा शययेर्भूमद्वीः सन्नं स्वखेद्यस्य ह्यपि एकपथेषु ॥ तन्मायया च तमतिः
सऽवै एव साक्षाद्य श्रुतेऽखिलगुरोरुपसाद्य वेदम् ॥ यद्दर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं सु
खं तियत्र कवयोऽजपराय नतः ॥ तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वन्दे महापुरुषमात्म
निगूढबोधम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादस्कंधे मार्कण्डेयपाख्याने नारायण
स्तोत्रे नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेनैव तज्ज्ञानमित्युपपादयन् प्रणमति ॥ यस्य तव दर्शनं निगमे भवति ॥ कथं भूतम् ॥ आत्मनस्तवरहस्यस्य प्रकाशकम् ॥ अ
न्यथा दुर्ज्ञेयता माह ॥ अजपरायस्य सूर्याः ॥ कवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्यत्तमानायत्तवियमुद्यन्ति ॥ कुत इत्यत
आह ॥ सर्वेषां सांख्योदिगारानां विषयाभेदादयस्तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारिणी लंस्वभावो यस्य तम् ॥ कुतः ॥ आत्मना
दहादिसंघातेन निगूढो बोधो यस्य तम् ॥ एवं भूतं महापुरुषं त्वां वन्दे ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते द्वादशोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥३६॥

ननु ब्रह्मरूपापि ममेव मूर्त्तिः॥ अतो मामेव किमन्यत् न माद्रियसे॥ तत्राह॥ सत्त्वमिति यदपि यद्यपि तवेव माया कृता र
ता लीलाः त्वेव धृताः॥ तथापि या सत्त्वमयी सेव प्रशान्तये मोक्षाय॥ न केवलं अस्य प्रशान्त्यभावमात्रमन्यभजने किं
त्यनिर्घृय किंचिदन्यथा त्वेव वेदित्याह॥ असनेति॥ ३५॥ तदेव सदाचारेण दृश्यति तस्मादिति हे भगवन् तव शुक्लां त
नुं शो ना रा य णा र म्यं॥ अथ ताव कानां च शुक्लां तनुं न रा र म्यं॥ यद्यस्मात् सत्त्वताः सत्त्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूपमुश

सत्त्वं रजस्तम इती शत वा त्म व न्धो मा या म याः स्थिति ल यो द य हे त वोः स्य॥ लीला धृ ता य
दपि सत्त्वमयी प्रशान्तये नान्ये नृणां व्यसन मोह भियश्च या भ्याम्॥ ३५॥ तस्मात्तवेह भगवन्
यताव कानां शुक्लां तनुं स्वदयितुं कुशला भजन्ति॥ यत्सा त्वताः पुरुष रूप मुशान्ति सत्त्वं लो
को य तो भ य मु ता त्म सु खं न चान्यत्॥ ३६॥ तस्मै न मो भ ग व ते पुरुषाय भू म्ने वि श्वाय वि श्व गु
रवे पर दे व ता ये॥ ना रा य णा य रू ष ये च न रो त मा य हं सा य सं य त गि रे नि ग मे श्व रा य॥ ३७॥

निमग्नत्वेन त्वन्यतरजस्तमश्चेति॥ अत्र हेतुः यतः सत्त्वात् लोको वैकुण्ठारमः लोकत्वे सत्त्वप्यभयं च॥ भोगे च सत्त्वप्या
त्मसुखं च॥ ३६॥ अतस्तं प्रणामति तस्मै नम इति॥ हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नि य त वा चे॥ अथ च नि ग मे श्व रा य वे द मार्ग
प्रवर्तकाय॥ ३७॥

भा. दा. ॥
३७॥

द्रष्टेद्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्वत्सादिभिः सहितोऽयं लोको जनः सद्भिर्दामति वस्तुनि भेदं वयेति ६ तथेति द्रष्टुमिति सईश्व
रः स्मयन् प्रागात् पाठान्तरे क्रियाविशेषणं ७ तमेवार्थे मायादर्शनरूपम् अग्रादिमूर्तिषु भावद्रव्येर्मनोमयेर्द्रव्यैः ८

अथाप्यंबुजपत्राक्षपुष्पश्लोकशिरवामणो द्रष्टेमायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिर्दाम् ॥ ६ ॥
सूत उवाच ॥ इतीदितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान्मुने तथेति सस्मयन् प्रागाद् द्रष्टुमिति समी
श्वरः ७ ॥ तमेवार्थं तत्रार्थं मृषिः स्वाश्रम एव सः वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ८ ॥
ध्यायन् सर्वत्र च हरिं भावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित् पूजां विसस्मर प्रेमप्रसरसंज्ञितः ९ ॥ तस्मै कदाभू
गुप्तेषु पुष्पभद्रातरे मुनेः ॥ उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन् वायुरभून्महान् १० ॥ तंच गुरुशब्दं
समुदीरयन् नंवालाहका अन्वभवन् करालाः ॥ अक्षस्य विद्यामुमुचुस्तदिद्भिः स्वनन्तैश्चैरभिव

क्वचित् कदाचित् प्रेमप्रसरसंज्ञितः प्रेमोद्रेकं प्राप्तः ११ ॥ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना १० ॥ नंवायुमनुबलाहकामेघा अभव
न् आविर्बभूवुः ते च तदिद्भिः सहिता उच्चैः स्वनन्तैर्गजैः ११ ॥ अक्षोरयांगंतद्वत्स्यविद्याः अभितो वर्षधारा मुमुचुः १२ ॥

३७॥

26

नवमेभगवानमायारिहोर्दर्शमंमूहः॥मायाशिशोर्लेयाहोचमनेर्निर्वेशनिर्गमौ॥भगवतःपरितोषपूर्वकंतदपोक्षे
तवरानंकथयितुमाह॥संस्तुतइत्यारिना॥१॥आत्मसमाधिनाचितैकाग्र्येण॥२॥वयंतेपरितुष्टाःस्मेतिबहुवचनं॥सर्व
देवाभिप्रायेण॥वरदेशादित्येकवचनंतद्वयोरैकाभिप्रायेण॥प्रतीच्छ्रुहाण॥३॥वरंराघ्नयतात्वयाजितंउत्कर्षोदर्श

सूतउवाच॥संस्तुतोभगवानित्यंमार्कंडेयेनधीमता॥नारायणोनरसखःप्रीतआहभृगूदह
म्॥१॥श्रीभगवानुवाच॥भोभोब्रह्मर्षिवर्ष्वासिसिद्धआत्मसमाधिना॥मयिभक्त्यानपा
षिन्वातपःस्वाध्यायसंयमैः॥२॥वयंतेपरितुष्टाःस्मत्बहूदुतचर्यया॥वरंप्रतीच्छमद्रंतेवर
देशादभीप्सितम्॥३॥श्रुष्विहवाच॥जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नोतिहराच्युत॥वरंरौतावतालंनोयद्
वान्समदृशत॥४॥ग्रहीत्वाजावयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनं॥मनसायोगपद्धेनसभवान्मेःक्षगोचरः॥५॥

त॥समतवराकोशानास्तीत्याह॥वरंरौति॥४॥यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसापिग्रहीत्वाप्राप्यप्राकृताअ
प्यजादयोभवन्ति॥सभवान्मेःक्षगोचरोजातोऽस्ति॥किमतःपरंवरंरौत्यर्थः॥५॥॥०॥३३॥+॥३३॥

भा. द्वा.

॥३८॥

परिश्रमेणारविभोगतो व्यास इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अन्वो न्यवातिभिः ॥ तद्भ्रमणाय परस्परं युध्दिः ॥ १७ ॥ १८ ॥
विष्णुमायावृतात्मन इति सतथा दृष्टवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ ककुदि उन्नत प्रदेशे ॥ न्यग्रोधपोतं कोमल वरम् ॥ १९ ॥ तस्य रेशान

सुतरूपरोतोमकैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतो वीचिनभस्तताहताः ॥ तमस्य पारे पतितो भ्रमनरि
शोनवेदखंगांच परिश्रमे धितः ॥ १८ ॥ क्वचिन्मग्नो महावर्त्ततरलैस्तुडितः क्वचित् पादो
भिर्भक्ष्यते क्वापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १९ ॥ क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचिदुःखं सुखं
भयम् ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥ २० ॥ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि श
तानि च ॥ अतीयुर्भूमतस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ २१ ॥ सकदाचिद्रुमस्तस्मिन् पृथिव्याः
ककुदि द्विजः ॥ न्यग्रोधपोतं दृशे फलपल्लवशोभितम् ॥ २२ ॥ प्रागुत्तरस्योशाखायां तस्यापि दृशे
शिशुम् ॥ शयाने पर्णपुरके ग्रसनं प्रभयातमः ॥ २३ ॥ महामरकतश्यामं श्रीमद्वदनपंकजम् ॥ कंबुग्री
वं महोरस्कं सुनाशं सुन्दरभुवम् ॥ २४ ॥

दिक्शाखायां शिशुमपि ॥ २० ॥ श्रीमदम्पेवदनपंकजं यस्य तं कंबुवत् ॥ त्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसं सुनासं शो

सुन्दरभुवम् ॥ २४ ॥ त्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसं सुनासं शो

॥३८॥

चतुर्दिक्षु वर्तमानाः समुद्राः समीरेवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसन्तः॥ उग्रानक्रायेषु॥ महाभया आवर्तोयेषु॥ गर्भोरोघोघोयेषु
ते च ते च ते च॥ आत्मना सह जगत्तापितं वोक्ष्यस्मां च जलाप्लुतां वोक्ष्य मुनिः समग्रसत्तम
यं प्रायकेनोपतापितम् अद्भिः कथं भूताभिः॥ अतिद्युभिः॥ अतिक्रांताद्योर्वाभिः॥ खरैश्च सूर्यराशमेभिः॥ वायुभिर्वीतेशेवः श

ततोऽप्यष्टशतचतुःसमुद्राः समन्ततः श्मातलमाग्रसन्तः॥ समीरेवेगोर्मिभिर्गुणकमहाभया
वर्तगभोरघोघाः॥ १२॥ अंतर्वहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः शतहृदाभीरुपतापितं जगत् चतुर्विधं
वोक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां श्मां विमनाः समग्रसत्तम॥ १३॥ तस्यैव मुदीक्षत ऊर्मिभीषणाः॥
प्रभंजनाधूरीतवार्महारीवः॥ आपूर्य्यमाणो वर्षाद्भिरंचुदैः श्मा मध्यधा दीपवर्षादिभिः॥
समम्॥ १४॥ सस्मान्तरिक्षं सदिवं सभागरां त्रैलोक्यमासीत् सहदिग्भिर्गप्लुतम्॥ सकल
वोर्वरितो महामुनिर्वभ्रामविक्षेप्य जटाजडान्यवत्॥ १५॥

तद्गुणभिश्चापिद्युद्भिः॥ दीर्घमार्षेण नोनुसारेण॥ १६॥ प्रभंजनेन धूरीतं प्रकंपितं वाः उदकं यास्मिन् सः॥ अप्यधा तच्छादयामास
समं सह॥ १७॥ सस्मान्तरिक्षं भूस्पंतरिक्षं प्राणो सहितम्॥ सदिवं स्वर्गस्थं देवसहितम्॥ भागणा ज्योतिर्गुणास्तैः सहितम्॥

१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

भा. द्वा. ॥
३८ ॥

कृत्स्नसोदर्शनं प्रपंचयति स्वमित्यादिनः ककुभोदिशः पुराणी आकरांश्च रेखान् कर्मकग्रामान् वृजान् गोकुलानि आश्र-
मांश्च वर्णाश्रमं च वृत्तानि चेत्यर्थः नाना युगानि कल्पाश्च कल्पयति तैवी कल्प्यते इति तथा तं कालं च सदिव परमार्थश्चो-

खं रोदसी भगणान्द्रिमागरान् दीपान्सर्वान् ककुभः सुरासुरान् वनानि देशान्सरितः पुराकरा-
न् रेखान् वृजानांश्च मवर्णान् वृत्तानि च महानि भूतान्यथ भौतिका न्यसौ कालं च नान्य युगकल्प-
कल्पनम् यत्किंचिदन्यद्वा वहारकाराणां ददर्श विश्वं सदिवा वभासितम् हिमालयं पृथ्व-
हं च तानं दीनि जाश्रमेयं वृक्षं धीनपश्यत् ॥ २५ ॥ विश्वं विपश्यन् श्वशिताच्छिशौ वै च हि निर्ग-
न्य पतन्मयाभ्यो ॥ २६ ॥ तस्मिन् पृथिव्याः ककुदिप्ररुहं वटं च तत्परां पुरेशयानं तोकं च तत्प्रे-
मसुधास्मितेन निरीक्षितो पांगनिरोक्षणेन अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि अ-
भ्यधादति संक्षिप्तः परे खलु मधोक्षजं ॥ २७ ॥

तव भासितं तेनैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ वटं च तोकं च वीक्ष्य तस्य प्रेमा सुधा तुल्यास्मितयुक्तेनापांगनिरोक्षणेन निरीक्षितः सन्
अथ तं बालकं अधोक्षजं परे खलु मभयादिजिह्वयोरन्वयः कथं भूतम् नेत्राभ्यां हृदि अधिष्ठितम् ॥ २७ ॥ ॥ श्रोतधे

॥ ३८ ॥

श्वसैरजन्तः कं पमाना अलका सैरा भातं शोभितम् ॥ कंबुवत् अंतर्वलयेन ॥ श्रीर्ययोः तौ कंबुश्रियो तयोः कर्णयोर्हीरे
मसुख्ये यस्य तं विद्रुमा धरभासे वच्छेराण्यित सुधास्मितम् ॥ ३ ॥ पद्मगर्भवत् आर्ज्यत् अरुण
वपांगो नेत्रांतो यस्य तं ॥ ह्योहा सोयास्मेन तदवलोकनं यस्य तं ॥ श्वसैरजन्तपञ्चलं तपो वलयस्ति यैक निम्नरेखाः ता-

श्वसैजदलकाभातं कंबुश्रीकर्णदारिमम् ॥ विद्रुमा धरभासे वच्छेराण्यित सुधास्मितम्
॥ ३ ॥ पद्मगर्भा रूपापांगं ह्यहासावलोकनम् ॥ श्वसैजदलिसंविग्रनिग्रनाभिदलोदरम् ॥ २१ ॥
चार्वेगुलिभ्यां पाणिभ्यामुज्जीयचरणंबुजम् ॥ मुखे निधाय विप्रेन्द्रो धयन्नं वीक्ष्य विस्मितः ॥
तद्दर्शनादीतपरिग्रमो मुदा प्रोत्फुल्ल हृत्पद्मविलोचनांबुजः ॥ प्रहृष्टरोमाद्भुतभावशंकितः
प्रष्टुपुरःसरं प्रससारवालकं ॥ २३ ॥ तावच्छि शोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽनः शरीरं मशको य
थाविशत् ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टु कृत्स्नशो यथापुणमुद्यदतीव विस्मितः ॥ २४ ॥ ॥ ० ॥ श्रीः

भिः संविग्राचंचलानि भागं भोरनाभिं यस्मिन् तत्तदलवदृश्यत् पत्रसंकाशमुदरं यस्य ॥ २१ ॥ वारवोंगुलयो ययोस्ताभ्यामु
नीय आकृष्य धयन्नं पिवेत ॥ २२ ॥ हृत्पद्मं च विलोचनांबुजे च प्रोत्फुल्लानि तानि यस्य सः ॥ अद्भुतभावं अत्याश्चर्यरूपं ते
न शंकितः सन्नपितं प्रष्टुपुरः प्रससारसमीपगतः ॥ २३ ॥ अहः इदं जगत् यथापुण प्रलयात् पूर्वैर्न्यस्तं दृष्ट्वा च अतीव विस्मि

॥ २४ ॥ ॥ ० ॥ श्रीः

॥ भा. द्वा. ॥ श्रीनारायणवस्वमायादर्शनश्रान्तं श्रीशिवरूपेण सान्त्वयामास तमाह ॥ तमेवमित्यादिना निभृतात्मानं समाहेतुं चितं
रुद्राणां भवान् ॥ ३ ॥ निभृतानि श्रुत्वा आत्मेन्द्रियाशयोदेहेन्द्रियमनांसि यस्य तं ॥ निभृतो दनिश्चलमुदकं उच्यते तत्र यस्मिन्

॥ ४० ॥

सूत उवाच ॥ तमेवं निभृतात्मानं वृषेणादिविपर्यटन् ॥ रुद्राणां भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः
३ अथो मातमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ॥ पश्ये सं भगवन्निप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ निभृ
तो रुद्र उवाच ॥ वावा तापाये यथारणवः ॥ ४ ॥ कुर्वस्व तपसः साक्षात्संसिद्धिं सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ श्री भ
गवानुवाच ॥ नैवेच्छत्याशिसः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्नुत ॥ भक्तिं परां भगवत्तिलब्धवान् पुरुषे
ऽमये ॥ ६ ॥ अथापि सं वदिष्यामो भवान्ये ते न साधुना ॥ अयं हि परमो लाभो नृणां साधु समाग
मः ॥ ७ ॥ इत्युक्ता तमपेयाय भगवान्स सतांगतिः ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥
तयो रागमनंसाक्षादौशयोर्जगदात्मनोः ॥ न वेद रुद्र धीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ८ ॥ ॥ ० ॥

सः ॥ ४ ॥ संसिद्धिं फलं साक्षात्कुरु प्रकरो कुरु यतो भवान् सिद्धिदः ॥ ५ ॥ आशिवः अभ्युदयलक्षणा ॥ उत्तस्विनः अत्र हेतुः भक्तिमिति ॥ ६ ॥ सं
वदिष्यामः संवादं करिष्यामः ॥ ७ ॥ सतांगतिर्वेहेतुः ईशान इति ॥ ८ ॥ रुद्रादयोऽन्तः करणस्य वृत्तयो येन सः ॥ ९ ॥ श्रीमद्राधा

॥ ४० ॥

तावत्परिखंगलाभात्पूर्वमेव ह्येसस्योतर्हितोवभवत्तदुद्यमेव फल्येदृष्टांतः॥ अनोशोनेर्देवः तेन निर्मितार्द्रहाक्रोडा यथेति
२५ अन्तर्हितं भगवन्तमनुवदः सलिलं लोकसंप्रवश्रतिरोधापि अन्तर्हितः स च स्वाश्रमरावयया पूर्वस्थित इति ॥ २६ इति श्री

तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशोऽगुहाशयः॥ अन्तर्दधेऽऋषेः सद्यो यथेहानीश निर्मितः ॥ २५ ॥
तमन्वयवरो व्रह्मसलिलं लोकसंप्रवः॥ तिरोधापि क्षणादस्वश्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ २६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसंहितायां वैयासिकणादादशस्कंधे भगवन्मायादर्श
नेनामनवमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ सूत उवाच॥ सरावमुनुभूयेदं नारायणा विनिर्मितम्॥ वैभवं योगमा
यायास्तमेव शराण्ययौ ॥ १ ॥ अरिर्वाच॥ प्रपन्नोऽस्मि हि मूलं ते प्रपन्ना भयदं हरे॥ यन्माययापि
विबुधा मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

हादशेनवमः ॥ २६ ॥ दशमेशिवभागत्पुमुनेस्तु व्योवरानदात्तेन साकमतिप्रोत्पासमाभाष्यत भाजयस् ॥ १ ॥ ज्ञानकाशया ज्ञा
नवत्प्रकाशमानया ॥ च जने विना विद्वंसोपि यस्य तव मायया ज्ञानेनो वयमेतत्पहंकारेण मुह्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ श्री ॥

भा. धा.
॥४१॥

निर्गुणात्वेन त्रिगुणात्वेन च नमस्करोति नमः शिवाय निर्गुणाय सत्वाय सत्वाधिष्ठात्रे अतएव प्रमृश्यते तितथा तस्मै ॥१५॥ नो
ऽस्मत्तः त्रयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यत्र येभ्यः ते वयम् ॥१६॥ वरदानादिना भवत्सैवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहः जगद्व्यत्वात्
भवतामिति ब्राह्मणान् स्तौति ब्राह्मणा इत्यादिना ये साधवः सदाचाराः शांतानि मत्सरादिरहितानिः संगानि निष्कामानि चैव

नमः शिवाय शांताय सत्वाय प्रमृशाय च ॥ रजो ज्ञेयः पयोराय नमस्तुभ्यं तमोज्ञेय ॥ सप्त उवा
च ॥ एवं स्तुतः स भगवान् महादेवः सतां गतिः परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभायत् ॥१६॥
श्री भगवानुवाच ॥ वरं वृणोष्व नः कामं वरदेशावयं त्रयः ॥ अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विंदते
ऽमृतम् ॥१७॥ ब्राह्मणाः साधवः शांतानिः संगभूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ता अस्मासु निर्वैराः
समदर्शिनः ॥ सलोकालोकपालास्तान् वन्दत्यर्चन्तु पासते ॥ अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च
हरिरीश्वरः ॥ न ते मय्यभ्युतेः जेच भिरा मरावपि चक्षते ॥ नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान् वयमी

लंत एव किंच अहं चेत्पारि ॥१८॥ इत्यत मत्वे हेतुन नरमाह ॥ नेति अरावपि अणुमात्रमपि चक्षते पश्यन्ति ॥ तज्जस्मात्
एवं भूतान् पुष्पान् ईमहि भजेम ॥१९॥

॥४१॥

१॥ न केवलं बहिरेव आत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विचक्ष्य विस्मितः॥ कथं प्राप्तम्॥ सहसा अकस्मादेव हृदि भातम्॥ कथं भूतं तदिदं॥
तपिशं गाजराधारयतीति तथा॥ श्रीणि अक्षोणीयस्य तं॥ श्रुत्वादिभिः सहाक्षमालादीन् विभ्राणामित्यन्वयः॥ अक्षमा

भगवोस्तदभिज्ञाय गिरिशो योगमायया॥ आविशतद्गुहाकाशं वायुच्छिद्रापिवेश्वरः॥ ११॥ आत्मन्य
पिशिवं प्राप्तं तदिदं त्रिंशजराधरम्॥ अक्षं दशभुजं प्रोशुमुद्यंतमिव भास्करम्॥ व्याघ्रचर्मो वरं
शूलधनुरिच्छासिचर्मभिः॥ अक्षमाला उमरुक्कपालपरशुं सह॥ विभ्राणं सहसा भातं
विचक्ष्य हृदि विस्मितः॥ ११॥ किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः॥ नेत्रे उन्मील्य दृष्ट्वा
सगरां सोमयागतम्॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः॥ १२॥ तस्मै सपर्य्याय
दधात्सगराय सहोमया॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगन्धस्रग्धूपदीपकैः॥ १२॥ आहवात्मा
नुभावेन पूर्णोक्तमस्य ते विभो॥ कस्वाम किमोशानयेनेदं निर्वृतं जगत्॥ १३॥ श्रीगधे

लादीनोददैक्यं॥ ११॥ विस्मयपूर्वकं बहिर्दर्शनमाह॥ किमिदमिति॥ सोमया उमया सहागतं रुद्रं दृष्ट्वा॥ ततो ननाम॥ १२॥ १३॥

भा. वा.

॥ ४२ ॥

ननेतत्त्वप्रभावातिस्कारकं कथं मया वियतेत आहनेति ॥ एतावता लोकसंग्रहमात्रेण तेने मनारिभिः ॥ कथं भूतेः समाया
मयोरुत्तिर्येवुतेः ॥ भगवतो मायिनस्तवानुभावोन प्रदुष्यत ॥ यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपरं यथा तथैतानि नम
नादोनि ॥ अतस्तस्य यथा कुहकेनानुभावोन दुष्यति तद्वत् ॥ न दुष्येतेति पादेन कारस्वद्व्याख्येनानुयंगः ॥ २७ ॥ मायाचेष्टितं

नेतावता भगवतः समाया मयोरुत्तिभिः ॥ प्रदुष्येतानि भावस्ते मायिनः कुहकं यथा ॥ २७ ॥
सृष्टेरं मनसा विश्वमात्मनानुप्रविश्य वः ॥ गुरोः कुर्वद्भिरभाति कर्तवत्स्वप्रदुष्यथा ॥ २८ ॥
तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ॥ केवलाया द्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्त्तये ॥ कंरुणो
नुपरं भूमन्वरं त्वद्वरदर्शनात् ॥ यद्दर्शनात् पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ २९ ॥ चरमे
कंरुणोऽद्यापि पूर्णकामाभिर्वर्षणात् ॥ भगवत्पद्भ्यां भक्तिं तत्परेषु तथान्वयि ॥ ३० ॥

प्रपंचयति ॥ सृष्टेति स्वप्रदुष्येत्पविद्याचेष्टिते दृष्टान्तः ॥ त्रिगुणात्पि न जीववत्तदभिभूताय ॥ किंतु गुणानामात्मने
नियंत्रे ॥ वरंरुणीयेति यदुक्तं तत्राह किमिति ॥ वरं दर्शने यस्य तस्मात्तत्तः परं कंरुवरंरुणो यस्य तद्वदर्शनात् पूर्णकामः
सर्वदानन्दसन्दाहरूपः सत्यकामः यथेच्छं प्राप्त सर्वानन्दः ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ४२ ॥

॥ २१ ॥ ब्राह्मणो भवः ब्राह्मणान् ॥ आत्मसमाधानं चित्तैकाग्र्यम् ॥ तप आलेचनम् ॥ स्वाध्यायोऽभ्यसनम् ॥ संयमो वागादिनियमनैः ॥
॥ २२ ॥ किं वश्रवणादित्यादि ॥ २३ ॥ चंद्रो ललामो भूषणं यस्मिन् तस्य ॥ धर्मरहस्यं युक्तम् ॥ अमृतास्पदं च चः ॥ करीभ्यां पिवन्ता
तृप्यन् ॥ अलामेति नाम न्यत्र करीयोरमृतायनमिति वान्वयः ॥ २४ ॥ शिवस्त्ववागममृतं तेन ध्वस्तः ॥ क्लेशपुंजो यस्य

न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोऽस्मिताः ॥ ते पुनन्तु ह कालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २५ ॥ ब्राह्म
णो भ्योनमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयोमयम् ॥ विभुत्वात्मसमाधानतपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ २६ ॥
श्रवणादर्शनाद्यापि महापातकिनोऽपि च ॥ शुद्धैरन्नन्पुंजाश्चापि किमु संभावणादिभिः ॥ २७ ॥
सूत उवाच ॥ इति चंद्रो ललामस्य धर्मगुह्योऽप्युद्दिष्टम् ॥ वचोमृतायनमृयिर्ना तृप्यन् करीयोः
पिवन् ॥ २८ ॥ साचिरं मायया विष्णोर्भूमितः कश्चित्तो भूशम् ॥ शिववागमृतध्वस्तः क्लेशपुंजस्त
मब्रवीत् ॥ २९ ॥ कृषिरुवाच ॥ अहो ईश्वर चर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणां ॥ यन्न मनो शितव्यानि स्त
वन्ति जगदीश्वराः ॥ ३० ॥ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ॥ आचरन्त्यनुमोदंते क्रियमा

सः ॥ ३१ ॥ इयं लीला दुर्विभाव्या अतर्क्यया पार्श्वे शितव्यानि स्वनियम्या नियानि मृतानि तानि जगदीश्वराः ॥ स्वयं न म
तिस्तु वन्ति चेति ॥ ३२ ॥ अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह ॥ धर्ममिति ॥ प्रवक्तारोऽपि स्वयं देहिनां धर्ममाचरन्ति ॥ ३३ ॥

भा. द्वा.

॥४३॥

नन्वेवमप्यस्मात्कुलोत्पन्नस्य सप्तकल्यायुखं रूद्रैश्च मानं विरुद्धमेव तत्राह एतन्मार्कण्डेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं नाना
कल्परूपं कदाचित्कं ईश्वरेच्छया तस्यैवाकस्मिकम् न तु सर्वसाधारणम् एतत्केचिदनादिवहकालं आवर्तितं देवयुगसहस्र
द्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रचक्षते केते नृणां संसृतिः सर्गप्रलयादिलक्षणा आत्मनो भगवतो मायेत्येवमह

एतत्केचिदविद्वांसो माया संसृतिरात्मनः अनाद्यावर्तितं नृणां कदाचित्कं प्रचक्षते ॥३६॥
य एवमेतद्गुणवर्णितं रथांगपाणोरनुभावभावितम् संश्रावयेत्संश्रुणुयादुता
बुभौतयोर्निकर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥३७॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिके द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्यानं दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥०॥

विद्वांसः विद्वांसस्तु माया शिशोश्चासौ च साभ्यां सप्तकृतत्वरुदुरप्रवेशनिर्गमतः सप्तकल्पत्वं तत्क्षणाभावे गतिवदन्ति
अतो न विरोध इत्यर्थः ॥३६॥ संश्रुणुयात् य उ उत संश्रावयेत् यः ता बुभौतयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥३७॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिके द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्यानं दशमोऽध्यायः ॥१०॥

॥४३॥

वरसनायस्वयमेवप्ररक्तः शर्वयाऽमयाचाभिनन्दितः॥ अनुमोदितस्तमाह॥ ३१॥ कामोयंसर्वोपि अन्यच्चपुरापयशः
त्पादिब्रह्मवर्चस्विनस्तेभूयादित्युत्तरेणान्वयः॥ यस्त्वमधोक्षजेभक्तिमान्॥ ३२॥ तस्यकर्मतप आदिअमुनापुरानु

सूतउवाच॥ उत्पचितोभूतश्चमुनिनासूक्तयागिरा॥ तमाहभगवान्सर्वः शर्वयाचाभिनन्दितः॥
॥ ३१॥ कामस्तेऽयंमहर्षेःस्तुभक्तिमांस्त्वमधोक्षजे॥ आकल्पांताद्यशःपुरायमजरामरता
तथा॥ ज्ञानंत्रैकालिकंब्रह्मनविज्ञानंचविरक्तिसत्॥ ब्रह्मवर्चस्विमोभूयात्पुराणाचार्यता
स्तुते॥ ३२॥ सूतउवाच॥ एवंवरान्समूनयेदत्वागात्प्रशईश्वरः॥ देवैतत्कर्मकथयन्ननुभूतं
युराऽमुना॥ साप्यवाप्तमहायोगमहिमाभार्गवोत्तमः॥ विचरत्यधुनाप्यद्वाहरावेकांतितांग
तः॥ अनुवर्णोत्तमेतत्तेमार्कण्डेयस्यधीमतः॥ अनुभूतंभगवतोमायावैभवमद्भुतम्॥ ३५॥

भूतंयत्भगवान्मायावैभवंतच्चकथयत्॥ ३३॥ अवाप्तोमहायोगमहिमायेनसः॥ ३४॥ एतन्मार्कण्डेयस्यचरितंतेनानुभू

॥ ३५॥
तस्यचरितंतेनानुभू

अंगकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयन्तीति प्रश्नस्यैव राजरूपेणोत्पत्तरेवक्तुं विराट्पुरुषमाह मायाद्यैः
प्रकृतिस्त्रयमहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभिस्तैः विकाराण्यकादशेन्द्रियारोपंचमहाभूतानीति योऽहं तन्मयो विरा
ट्सः प्रसिद्धा निर्मितः यत्र विराजि सचित्ते चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अनेनाहुः द्विकल्पनासौ लभ्यं दर्शितम् ॥ ४ ॥

मायाद्यैर्नवभिस्तैः सविकारमयो विराट् निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्ते भुवनत्रयम् ॥ ४ ॥ एत
द्देवौ रुखं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः नाभिः सूर्यो क्षिणी नासे वायुः करौ दिशः प्रभोः प्रजा
पतिः प्रजननमपानो मृत्यु री शितः तद्वाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भुवो यमः लज्जोत्त
रो धरो लोभो दंता ज्योत्स्नाः स्मयो भ्रमः रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ५ ॥ या
वानयं वै पुरुषो यावत्पा संस्थयामितः तावानसावपि महान् पुरुषो लोक संस्थया ॥ ६ ॥

एतद्देवौ रुखं रूपं पुरुषस्यैव राजस्य रूपमेवैश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदमेदं विवक्षया तत्स्वरूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूः
पादादित्यादिभिः भूराद्यनुवादेन भगवत्पादादिभावना विधीयते प्रजननं मेदुस् अपानः पायुः ॥ ५ ॥ अनुक्तं मन्यदप्ये
वमस्यमित्याह यावानयं व्याप्ति पुरुषः स्वमानतः सप्तवितस्तिः संस्थयाः वयवसंनिवेशेनमितः ॥ ६ ॥ श्रीमद्राधावल्लभ

एकादशोत्तरार्थमहापुरुषवर्णनम्॥ खेचरस्य चारुद्वानं प्रतिमासं पृथक् पृथक्॥ येनामर्त्यत्वमापन्नो मर्त्यो सौभाग्योत्तमः
ते पृच्छन्ति क्रियायोगं सांगोपांगौ देकाल्पितम्॥ अथेति हे भागवत॥ यतो भवान्समस्ततंत्रराधान्तेतत्त्ववित्॥ १॥ पृथममाह
तांत्रिका इति॥ परिचर्याया मुपासनायां विषये॥ केवलस्य चेतन्यघनस्य अंगानि पादादीनि॥ उपांगानि॥ गह्वरादीनि आ

शोनक उवाच॥ अथे ममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहु वित्तमम्॥ समस्ततंत्रराद्वांते भवान् भा
गवत तत्त्ववित्॥ १॥ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः॥ अंगोपांगायुधाकल्पं
कल्पयन्ति यथैवैः॥ तत्रोवर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुक्षताम्॥ येन क्रियानै पुरो
नमर्त्योपायादमर्त्यताम्॥ २॥ सूत उवाच॥ नमस्कृत्य गुरुत्वं त्वस्ये विभूतो वैष्णवीर
पि॥ यां प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ३॥

युधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः॥ तेषां द्वंद्वैकम्॥ तद्यथा कल्पयन्ति यैश्च तत्त्वेः॥ कल्पयन्ति तत्रोवर्ण
यति॥ २॥ गुरुपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह॥ नमस्कृत्येति विभूतोः विराड्ग्रहाद्याः॥ ३॥ श्री॥

॥ भा. द्वा. ॥

॥ ४५ ॥

मंडलं देवयजनं देवपूजाभूमिं सूर्यमंडलत्वेन भावयेदित्यर्थः ॥ अंतर्बन्धे मंडलं वा ॥ दोषा संस्कार आत्मनः गुरुकृतां मंत्रदोषा मेव आ
त्मनस्तत्पूजायोग्यतां भावयेदित्यर्थः ॥ परिचर्याति ॥ भगवतस्तोत्रं परिचर्यां स्वसकलपापक्षयरूपां भावयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ पूर्वमात्मन
पद्ममुक्तामिदानीं हस्तस्थं पद्ममाह ॥ भगवानिति ॥ भगवच्छास्त्रं मे श्रव्यं दिवा दुरापम् ॥ १४ ॥ हे द्विजाः एकवचनान्तो वा पादः अ
कुतो भयं कैवल्यं धाम गृहं भजत ॥ यदा वैकुण्ठस्य विशेषणं ॥ अकुतो भयं यद्वा मेति ॥ त्रिरुत ऋग्यजुः सामरूपो वेद सुपर्णा

मंडलं देवयजनं दोषा संस्कार आत्मनः ॥ परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १३ ॥ भ
गवान् भगवच्छास्त्रं लीला कमलमुद्धहन् ॥ धर्मयशश्च भगवान् चामरव्यजने भजत ॥
॥ १४ ॥ आतपत्रंतु वैकुण्ठं द्विजा धामा कुतो भयम् ॥ त्रिविदेदः सुपर्णा रम्यो यज्ञं वहति पुरुष
म् ॥ १५ ॥ अनपायिनी भगवती श्रीः सा साक्षात्संनो हरेः ॥ विश्वको नस्तत्र मूर्तिर्विदितः
पार्षदाधिपः ॥ नंदादयोः शैवाः स्याश्च तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः ॥ १६ ॥

सिं गहत्मानं त्रिरुते शिर इत्यादि मंत्रलिंगात् ॥ यज्ञं यज्ञस्वरूपं पुरुषम् ॥ यज्ञो वै विश्वरिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अनपायिनी हरेः शक्तिः त
त्र हेतुः सा साक्षात्संनो हरेः ॥ विश्वको नस्तत्र मूर्तिर्विदितः ॥ पंचरात्राद्या गमरूपः येऽणिमादयोः शै

ते हरे रपाला न न्यारयः ॥ १६ ॥

भूषणादीनाह॥ कोस्तुभेत्यादिना॥ स्वात्मज्योतिषुद्रुजीवचैतन्यम्॥ पातस्यकोस्तुभस्यप्रभातामेवश्रीवत्संविभर्ति॥ ७॥
त्रिवृत्स्वरंविमात्रंप्रणावम्॥ च॥ पारमेष्ठ्यंपदंब्रह्मलोकम्॥ ८॥ अव्याकृतंप्रधानं॥ यत्रअधिश्रितः॥ अधिष्टायस्थितः॥ तदा

कोस्तुभव्यपदेशेनस्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः॥ तत्प्रभावापिनीसाक्षाच्छ्रीवत्समुरसावि
मुः॥ ७॥ स्वमायांवनमालारव्यांनानागुणामयींदधत्॥ वासश्छन्दोमयंपीतंब्रह्मसूत्रं
त्रिवृत्स्वरम्॥ ८॥ विभर्तिसांख्ययोगंचदेवोमकरकुंडले॥ मौलिंपदंपारमेष्ठ्यंसर्वलोकां
भयंकरो॥ ९॥ अव्याकृतमनंतास्वमासनंयदधिश्रितः॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तंसत्त्वंपद्ममि
होच्यते॥ १०॥ ओजःसहोवल्लयुतंमुख्यतत्त्वंगदांदधत्॥ अपांतत्त्वंदरवरंतेजतत्त्वंसुदर्शनम्
नभोनिभंनभस्तत्त्वमासिंचर्मतमोमयम्॥ कालरूपंधनुःशार्ङ्गं॥ तथाकर्ममयेषुधिम्॥ ११॥
इंद्रियाणिशरानाहुःकूतोरस्यस्पर्शनम्॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिंमुद्रयार्थक्रियात्मताम्॥ १२॥

सनभूतंपद्मंसत्वगुणो॥ १३॥ मुख्यतत्त्वंप्राणातत्त्वम्॥ प्राणोवेमुख्यइतिश्रुतेः॥ दखरंशंखं॥ १४॥ आकूतोःक्रियाशक्तियु
क्तमनःअस्परशस्याभिव्यक्तिंबहिरभिव्यक्तेरूपम्॥ मुद्रयाधृतयाअर्थक्रियात्मतांवरदाभयदादिरूपत्वंविभर्तितत्तन्मु

इति तत्रातथाभावयदित्यर्थः॥ १२॥

भा. वा.

४६॥

यस्मैरमुपासनमुक्तं तं श्रोतुं प्रार्थयते ॥ कृष्णसख अर्जुनस्य सखे वृष्णि श्रेष्ठ ॥ अवनिद्रो यो राजन्यास्तेषां वंशस्पदह
न अनपवर्ग ॥ अशोरां वीर्यं यस्य गोपवनिता नो ब्रजाः समहाः ॥ भृत्या नारदादयः ते गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तयं स्प
श्रवणमेव मंगलं यस्य ॥ २१ ॥ रातज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानं फलमित्याह य इति कल्पे युषः काले यस्तच्चितः प्रयतः

श्रोतुं कृष्णकृष्णसख वृष्ण्युषभावनिधुग्राज न्यवंशदूहनानपवर्गवीर्य गोविंदगोपवनिता
ब्रजभृत्यगीततीर्थश्रवःश्रवणमंगलपाहिभृत्यान् ॥ २१ ॥ य इदं कल्पउत्थाय महापुरुषल
भगवन् ॥ तच्चितः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्मवेदगुहाशयम् ॥ २२ ॥ शौनका उवाच ॥ श्रुको यदा ह भगवान्
विस्मृता यः श्रुतावते ॥ सौरो गणमासिमासिना नावसति सप्तकः ॥ तेषां नामानि कर्माणि
संयुक्तानामधीश्वरे ॥ बृहिनः श्रद्धा नानां व्यहं सूर्यात्मनो हरे ॥ २३ ॥

शुचिश्च स न जप्त्वा गुहाशयं हृदि स्थितं ब्रह्म पश्यति ॥ २२ ॥ संतुलं देव यजनमित्युक्त्वा बुद्धिमागतः ॥ मूर्तिर्व्यहं प्रसंगेन
रविर्व्यहोऽवृष्ट्युक्ते श्रुकोति ॥ पंचमेयदा हतया ॥ न्येच नृषयोग्यर्वाप्सरसो नागा गामाणां यान् धानां देवाश्चैकैकशो ग
णाः सप्तैवादिना सौरः ॥ सूर्यसंवन्धो सप्तानां गणाः ॥ तेषां सप्तानामधीश्वरे ॥ तत्तत्पतिभिः ॥ तत्तन्मासाधिकृतसूर्यैर्वा व्य

हविर्भागम् ॥ २३ ॥

४६॥

नमो नमो देवैः कामनासाहं। वासुदेवादिशब्दः परमः श्री गणेशाय नमः संपूर्णम् । मन्त्रः १०॥ नमो नमो
विष्वक्पतेः कामनासाहं। वासुदेवादिशब्दः परमः श्री गणेशाय नमः संपूर्णम् । मन्त्रः १०॥ नमो नमो
देवैः कामनासाहं। वासुदेवादिशब्दः परमः श्री गणेशाय नमः संपूर्णम् । मन्त्रः १०॥ नमो नमो

[illegible][illegible]

भा. द्वा. ता नेव गगानाह॥ धातेति द्वा शभिः॥ धाता सूर्यः॥ कृतस्थली अपराः हेती राक्षसः॥ वासुकिर्नागः॥ रथकृतयसः॥ पुलस्त्यसः॥
विः॥ वृम्बुरुगन्धर्वः॥ २८॥ अथोजायसः॥ प्रहेती राक्षसः॥ नारदो गन्धर्वः॥ कच्छनीरो नागः॥ माधवस्वैशाखम्॥ २९॥ मित्रः सूर्यः॥

॥ ४७ ॥

धाता कृतस्थली हेति वासुकी रथकृन्मुने॥ पुलस्त्यस्तं वृहारेति मधुमा संनयन्त्यमी॥ २८॥
अर्यमा पुलहोऽप्योजाः प्रहेतिः पुंजिकस्थली॥ नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम्॥
॥ २९॥ मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः॥ रथस्वन इति ह्येते शुक्रमा संनयन्त्यमी॥
वशिष्ठो वरुणो रंभा सहजन्यस्तथा हूहः॥ शुक्राश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमा संनयन्त्यमी॥ ३०॥
इंद्रो विश्वावसुः श्रोता रत्नापत्रस्तथाऽङ्गिराः॥ प्रहो चाराक्षसे वर्यो नभोमा संनयन्त्यमी॥ ३१॥

नभोमा संनयन्त्यमी॥ ३२॥

पौरुषेयो राक्षसः॥ रथस्वनेयसः॥ शुक्रमा संनयेयं नयन्त्यनुवर्तयन्ति॥ ३०॥ वरुणः सूर्यः॥ सहजनो यक्षः॥ शुक्रो नागः॥ चित्रस्वनो रा
क्षसः॥ शुचिमा संनयन्त्यमी॥ ३१॥ इंद्रः सूर्यः॥ विश्वावसुर्गन्धर्वः॥ श्रोता यक्षः॥ रत्नापत्रो नागः॥ वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्या

॥ ४७ ॥

तत्र तावत्तद्वदनिर्वाचितं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह अनाद्यविद्यया मायया अयं सूर्यः लोकतंत्रः लोकयात्राप्रवर्तकः ॥ २४ ॥
अतस्तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्वत इत्याह एक एवेति सूर्य आत्मा जगतस्तस्य ध्येति श्रुतेर्जगदात्मना आ
दिकृत् सृष्टिकर्ता हरेरेव सूर्यः स च सर्वासां वेदाक्तक्रियाणां मूलं सन् तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ २५ ॥ कालरूपधारिणो हरेर्द्वौ

स्तत उवाच अनाद्यविद्यया विस्मोरात्मनः सर्वदेहिनां निर्मितो लोकतंत्रो यं लोकेषु परैर्वर्तते ॥
एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्द्वारिः सर्ववेदक्रियामूलमधिभिर्बहुधोदितः ॥ २५ ॥ का
लो देशः क्रियाकर्ता कारणां कार्यमागमः ॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्म न नवधोक्तोऽजया हरिः ॥ २६ ॥ म
ध्वारिषु द्वादश सुभगवान् कालरूपधृक् लोकतंत्राय चरति पृथग् द्वादशभिर्गणैः ॥ २७ ॥

दशादिस्वरूपभेदे क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं नवधा भेदमाह काल इति कालः प्रातरादिः ॥ २८ ॥
देशः समारिः क्रियः अनुष्ठानम् कर्तो ब्रह्मणोदिः ॥ करणं सुगारि आगमे मंत्रादिः ॥ द्रव्यं त्रौत्यादि फलं स्वर्गादि ॥ २९ ॥ तत्र काल
रूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्वारिषु चैत्रारिषु लोकतंत्राय लोकयात्रा निर्वोहाय ॥ २७ ॥ ॥ ३३ ॥ ० ॥ + ॥ ० ॥

भा. द्वा. ॥ विष्णुगदित्यः ॥ अश्वतरोनागः ॥ सूर्यवर्द्धागन्धर्वः ॥ सत्यजित् ॥ रयसः ॥ मखापेतो राक्षसः ॥ उर्जमासंकार्तिकम् ॥ ३६ ॥ एतेनादित्या
 दयः कौमेविभज्योक्ताः ॥ धाता अर्यमा च मित्रश्च वरुणाश्चैन्द्रावच विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चाः ॥ शुरेवच ॥ भगस्त्वया
 च विष्णुश्च आदित्या द्वादशा स्मृताः ॥ पुलस्त्य पुलहश्चाः ॥ त्रिवंशि श्योयाः ॥ दि. राभ्यगुः ॥ गौतमोः ॥ यभरद्वाजः ॥ कश्यपः ॥
 तुरेवच ॥ जमदग्निः ॥ कौशिकश्च सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ अथ कृच्चरथो जाश्वगामगाश्चरथस्वनः ॥ रथचित्रस्वनः ॥ प्रोता अरुणाः
 सेनाजित्तया ॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ॥ अरतजित्तसत्तजित्तया ॥ एतेयसाः ॥ अथ हेतिः ॥ प्रहेतिश्च पौरुषेयो बधस्तथा ॥ वर्योऽप्या
 घ्नस्तथा युश्च वायुर्विद्युर्दिवकरः ॥ ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्रायज्ञापेतश्च राक्षसाः ॥ वासुकिः ॥ कथनोरश्च तक्षकः ॥ शुक्र एवच ॥ राभ्य

विष्णुरश्वतरोरंभा सूर्यवर्द्धाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत उर्जमासं नयन्यमी
 ॥ ३६ ॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ॥ स्मरतां सन्ध्यो नृणां हरन्त्यं होदिने दिने ॥ ४० ॥

लापत्रः शंखपालश्चैस्तथैरावत संज्ञितः ॥ धनंजयो महापद्मस्तथा कर्कोरकोद्विजाः ॥ कंबलोऽतरश्चैव वहन्येवं यथाक्रमम् ॥
 तं वरुणां रोहाहाहूविश्वावसुस्तथा ॥ अश्वमेनो वसुहचिर्विश्वावसुरथाः परः ॥ चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥
 सूर्यवर्द्धा द्वादशेति गंधर्वा गायतां वराः ॥ श्रुतस्य ल्यप्सरो चर्योत्तथाः ॥ न्यापुंजिकस्थली ॥ मेनका सहजान्या च प्रह्लोचा च
 द्विजोत्तमाः ॥ अनुक्लो चाघृता चोचविश्वा नीचोर्वशीतथा ॥ अन्या च पूर्वचित्तिः ॥ स्यादन्या चैव तिलोत्तमाः ॥ रंभा चेति द्वि
 जश्रेयांतथैवाः स्मरसः स्मृता इति ॥ ४० ॥

विवस्वानसूर्यः॥ उग्रसेनो गन्धर्वः॥ व्याघ्रो राक्षसः॥ आसारगो यक्षः॥ शंखपालो नागः॥ नभस्याख्यं भाद्रपदं॥ ३३॥ धनंजयो नागः॥
 वातो राक्षसः॥ सुषेणो गन्धर्वः॥ सुहचिर्यक्षः॥ तपो मासं माघम्॥ मासक्रमातिर्लघनं कौर्गोः॥ कादि क्रमा रासारेण॥ वैष्णवे तु
 मासक्रमेणैवोक्तेः॥ क्वचिन्नामव्यत्ययस्तु कल्पभेदेनेति ज्ञेयम्॥ ३४॥ ऋभुर्यक्षः॥ वर्ची राक्षसः॥ पर्जन्यः सूर्यः॥ सेनजित्
 आसुरः॥ विश्वो गन्धर्वः॥ ऐरावतो नागः॥ तपस्याख्यं फाल्गुनं॥ ३५॥ अंशुः सूर्यः॥ अंशु इति वा पाठः॥ ताक्ष्यो यक्षः॥ ऋतसेनो

विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारगो विभुः॥ अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी
 ॥ ३३॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुहचिस्तथा॥ धृताची गौतमश्चेति तपो मासं नयन्त्यमी॥ ३४॥
 ऋभुर्वर्ची भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा॥ विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी॥ ३५॥
 अथांशुः कस्पयस्ताक्ष्यं ऋतसेनस्तथोर्वशी॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहो मासं नयन्त्यमी॥
 भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिर्हूण आयुश्च पंचमः॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्य मासं नयन्त्यमी॥ ३६॥
 त्वष्टा ऋची कतनयः कंबला स्वस्ति लोत्तमा॥ ब्रह्मापेतोऽथ शतजिह्वुत राघू र्षभराः॥ ३७॥

गन्धर्वः॥ विद्युच्छत्रुः राक्षसः॥ महाशंखो नागः सहो मासं मार्गशीर्षम्॥ ३६॥ भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः॥ अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः॥
 उर्गो यक्षः॥ आयुर्ऋषिः॥ कर्कोटको नागः॥ ३७॥ ऋची कतनयोजमदग्निः॥ कंबलाश्चो नागः॥ ब्रह्मापेतो राक्षसः॥ शतजित् रयक्षः॥
 धृतराष्ट्रो गन्धर्वः॥ र्षभराः॥ आश्विन पालकाः॥ ३८॥

भा. द्वा. द्वादशोत्तपुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः। प्रथमस्कंधमारभ्यप्राधान्येन समासतः। तदेवमास्मिन्पुराणोक्तानर्थान्संक्षेपतो व
॥ ४८ ॥ र्णोपि स्यान्धर्मादीनि प्रणामेति नम इति। महते हरिभक्तिलक्षणा य। ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणान्। सनातनान् धर्मानित्युपलक्ष
णोत्तपुराणोक्तार्थान्। १। पुरुषत्वेऽचितं श्रवणादियोग्यम्। २। रातत्प्रपंचयति। अत्रेति। भगवान्गोश्वर्यादिषु दूराः साक्षात्सं

सूत उवाच। नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ब्राह्मणेभ्यो नमस्तु त्वधर्मान्व
स्ये सनातनम्। १। एतद्वः कथितं विप्राविस्मोश्चरितमद्भुतम्। भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पु
रुषोचितम्। २। अत्र संकीर्त्यते साक्षात्सर्वपापहृद्गोहरिः। नारायणो हृषीकेशो भगवान्सा
त्वतां पतिः। ३। अत्र ब्रह्म परं गुह्यजगतः प्रभवाप्ययम् ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसं
युतम्। भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यपंचतदाश्रयम्। ४॥

कीर्त्यते इति देवताकारगुणः। ३। ब्रह्मकारगुणमाह। अत्र ब्रह्मेति। गुह्यं निर्गुणम्। प्रभवाप्ययम् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवं। अ
प्येत्वास्मिन्नित्यप्ययं तच्च तच्च। अनेनाश्रयशब्दार्थो दर्शितः। विज्ञानसंयुतम्। अपरोक्षज्ञानपर्यन्तज्ञानम्। तदुपाख्यानं त
ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते येन च तज्ज्ञानसाधनमित्यर्थः। भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपाः। तदाश्रये भक्तियोगेन नि

॥ ४८ ॥

॥ ४८ ॥

२४

एतेषां पृथक् कर्माणि निरूपयति ॥ द्वादशस्वपीति त्रिभिः ॥ असौ देवः सूर्यः ॥ यद्विर्गन्धर्वादिभिरस्य जनस्य समन्ताच्चरन्
शुभो मतिं तनुते ॥ गायत्र्यर्थोऽनेन सूचितः ॥ ४१ ॥ तल्लिङ्गेः सूर्यप्रकाशकैः ॥ ४२ ॥ उन्नयन्ति दृढं बन्धुनि ॥ ग्रामरायो यथाः

द्वादशस्वपिमासेषु देवोऽसौ यद्विस्ववै चरन् समन्तात्तन्वंते परब्रेहचसन्मतिम् ॥ ४१ ॥
सामग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गेः कर्षयः संस्तुयन्त्यमुम् ॥ गन्धर्वास्तंप्रगायन्ति नृत्यं त्यप्सरसोऽ
ग्रतः ॥ ४२ ॥ उन्नयन्ति रथं नागा ग्रामराय योजकाः ॥ चोदयन्ति रथं पृथ्वे नैऋता वल
शालिनः ॥ ४३ ॥ बालखिल्याः सहस्राणि घर्षिर्वृक्षसर्वयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति
स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ ४४ ॥ एवं सनादिनिधनो भगवानरहरीश्वरः ॥ कल्पे कल्पे
स्वमात्मानं ब्रूय लोकानवत्पजः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणोपासकं संहस्रं
हितायां वैयासिकं द्वादशस्कंधे आदित्यहृदयव्यूहएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ० ॥

नेर्ऋताः शशसाः ॥ ४३ ॥ केच बालखिल्या इति ॥ एते प्रतिमासं ते राव विभुं सूर्यं ॥ ४४ ॥ व्यूहविभज्य ॥ ४५ ॥ इति द्वादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भा. द्वा.

॥५०॥

संतानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥ अवतारो हि देवस्य कपिलस्य महात्मनः ॥
महेश्वरस्य संवादाः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
ध्रुवस्य चरितं पञ्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ॥ ना
भेस्ततोऽनुचरितं मयि भस्मभरतस्य च ॥ ततो द्वीपसमुद्राश्च दिव्यवर्णनं शुपवर्गनम् ॥
ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १५ ॥ दक्षजन्मप्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सं
ततिः ॥ यतो देवासुरनरास्तिर्य्यङ्मनगर्वागादयः ॥ १६ ॥ त्वाष्ट्रस्य जन्मनिधनं पुत्रयोश्च
दिते द्विजाः ॥ दैत्येश्वरस्य चरितं प्रल्हादस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

तः ततो द्वीपादीनां ये गिरयो नद्यश्च ते वा सुपवर्गनं ॥ पातालनरकादीनां च स्थितिः ॥ अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिलो
पाख्याने गृहीतम् ॥ १५ ॥ ततः परीचीनं वदार्थमाह ॥ दक्षजन्मेति ॥ १६ ॥ सप्रमार्थमाह पुत्रयोश्चेति ॥ १७ ॥ ० ॥ ० ॥

॥५०॥

एवं सामान्यतो निरूपेदानीं द्वादशस्कंधप्रकरणार्थाननुक्रामति ॥ पारीक्षितमुपाख्यानं परोक्षिज्ज्ञान्यादि तत्प्रस्तावात्पनार
दाख्याने च ॥ ५ ॥ ब्रह्मर्षभस्य ब्राह्मणोत्तमुत्प ॥ इति प्रथमस्कन्धार्यः ॥ उक्तातिरर्चिरादिगतिः ॥ ६ ॥ प्राधानिकः प्रधानका
र्यविराट्पः ॥ अग्रत आदितः ॥ महादार्दिकमेणोत्पर्थः ॥ इति द्वितीयार्थः ॥ ७ ॥ महापुरुषस्य संस्थितिः ॥ प्रलये तस्मिन् य

पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्याने मेव च ॥ प्रायोपवेद्यो राजर्षेर्विप्रशापान् परोक्षितः ॥ ४ ॥
शुकस्य ब्रह्मर्षभस्य संवादश्च परोक्षितः ॥ योगधारणायोक्तानिः संवादो नारदाऽजयोः ॥ ६ ॥
अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ विदुरोद्भवसंवादः क्षत्रमेवैययोस्ततः ॥ ७ ॥ पु
रानासंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्तवैकृतिकाश्रये ॥ ८ ॥
ततो ब्रह्माण्डसंभूतिर्वैराजः पुरुषोत्तमः ॥ कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ ९ ॥
भुव उद्भूराणां भोधो हिरण्यसवधो यथा ॥ ऊर्ध्वतिर्य्यङ्वाकुसर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ १० ॥
अर्धनारीनरस्याय यतः स्वाये भुवो मनुः ॥ शतरूपा च यास्त्रीणां माद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ ११ ॥

वस्थानम् ॥ प्राकृतिकः प्राकृतिकभोगुरासोभरूपः वैकृतिकामहदादयः ॥ चकारादिकाराश्रये ॥ तयोस्तेषां च सर्गः ॥ ८ ॥ ग
तिः स्वरूपम् ॥ ९ ॥ उद्भूराणां उद्भूराणाम् ॥ १० ॥ अर्धभां नारी च नरश्च तस्य ॥ ११ ॥

एतनावाअसुसहेतस्यपयस पानम् ॥२७॥ सहभ्रातुःससखस्य ॥२८॥ २९॥ यज्ञः पूजा अभिषेकश्चतयोर्द्विचैकम्

एतनासुपयः पानं शकरोत्पारनं शिशोः ॥ तृणावर्तस्य निष्येद्यस्तथैव वक्वत्सयोः ॥
 धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः ॥ गोपानां च परित्राणां दावाग्नेः परिसर्पितः ॥२९॥
 दमनं कालियस्याहेर्महाहेर्नन्दमोक्षराम ॥ व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टोच्युतो व्रते
 प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ गोवर्द्धनोद्भूराणां च शक्रस्य सुरभेरथ ॥ यज्ञा
 भिषेकं कृत्स्नस्य स्त्रीभिः कौशचरात्रिषु ॥ शंसचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोरिष्टस्य केशिनः ॥३१॥ अकू
 रागमने पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनंततः ॥३२॥ ग
 जमुष्टिकचारारकं सादीनां च योवधः ॥ मृतस्नानयनं सूनेः पुनः सांरीपनेर्गुरोः ॥३३॥ म
 थुरायां निवासिताय दुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ कृतमुद्वरामाभ्यां युते नहरिणा द्विज ॥३४॥
 जरासंधसमानीतसेन्यस्य बहुशोवधः ॥ घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थल्यां निवेशनम् ॥३५॥

॥३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥

अष्टमार्थमाह॥ मन्वंतरानुचरितमिति॥ कचित्तस्यचिदनुक्तिर्व्यक्रमोक्तिश्चभक्तिरसानुकूलत्वेनेतिदृष्टव्यम्॥१५॥

मन्वंतरानुचरितंगजेन्द्रस्यविमोक्षराम॥ मन्वंतरावताराश्रविस्मोर्हेयशिरादयः॥१६॥
कौर्म्यमात्स्यंनारसिंहं वामनंचजगत्पतेः॥ श्रीरोदमथनंतददमृतीर्थेदिवौकसांम्॥१७॥
देवासुरमहायुद्धंराजवंशावुकीर्तनम्॥ इक्ष्वाकुजन्मतदंशःसुद्युम्नस्यमहात्मनः॥ इतो
पात्मानमत्रोक्तंतारोपात्मानमेवच॥ सूर्यवंशानुकथनंशशादाद्यान्गारयः॥१८॥ सौक
न्यंवायशर्यातेःककुत्स्थस्यचधोमतः॥ खट्वांगस्यचमांधातुःसौभरेःसगरस्यच॥१९॥ रा
मस्यकौशलेन्द्रस्यचरितंकलिषापहम्॥ निमरंगपरित्यागोजनकानांचसंभवः॥२०॥ राम
स्यभार्गवेंद्रस्यनिःशत्रोकरांभुवः॥ ऐलस्यसोमवंशस्यययातेर्नहयस्यच॥२१॥ दौष्यंते
भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्यच॥ ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्ययदोर्वेशोनुकीर्तितः॥ यत्रावतौरो
भगवान्कृष्णारव्योजगदीश्वर॥ वसुदेवगृहेजन्मततोवृद्धिश्चगोकुले॥ तस्यकर्मारपपारारो

नत्वमार्थमाहराजवंशेति॥२२॥ सोमवंशादिभूतस्यैलस्यचरितं॥२३॥ तत्सुतस्यभीष्मस्यच॥ दशमार्थमाह तस्यकर्मारोपेति॥२४॥

२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

भा. दा. ॥
॥ ५२ ॥

इति चोक्तमिति ॥ वकारादन्यदपि वः ॥ पुण्याभिरुहयत्पृथोस्मितदुक्तमिति ॥ किमेवं नानार्थरुघनेन तत्राह ॥ लीलेति सर्वशः
तत्तदर्थकीर्तनद्वारेणोत्तर्यः ॥ ४५ ॥ तत्कीर्तनेनापि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह ॥ द्वाभ्याम् ॥ पतितः कृपादिषु ॥ स्वलि
तः सोपानादिषु ॥ आर्तः दुःखितः सुत्वा सुतंकृत्वा ॥ विवशोपि ॥ ४६ ॥ संकीर्त्यमानः ॥ यद्वा ॥ श्रुतोऽनुभावो यस्य सः ॥ पु

इति चोक्तं दिजश्रेष्ठाय त्पृथो ह मिहास्मि वः ॥ लीलावतारकर्मो गौ कीर्तिता नो ह सर्व
शः ॥ ४५ ॥ पतितः स्वलितो वार्तः सुत्वा वा विवशो गृहान् ॥ हरये नम इत्पुच्चैर्मुच्यते स
र्वपातकात् ॥ ४६ ॥ संकीर्त्यमानो भगवानननः श्रुत्वानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ॥ प्रिवि
श्वचित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभूमिवातिवातः ॥ ४७ ॥ मृषागिरस्तास्य सतीरस
त्कथानकथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ॥ तदेव सत्यं तद्देवमंगलं तदेव पुराणं भगवद्गुणोदयम् ॥

सोपितं प्रविशति ॥ शेषं दुभयं विधुनोति हीति ॥ सतामनुभवं प्रमाणा यति ॥ अर्को गिरिगुहादि ध्वान्तं न निवर्त्तयतीत्य
रितो वा दृष्टान्तरमाह ॥ अतिवातोऽभूमि वेति ॥ ४७ ॥ हरि कीर्तनमेव महाफलं तद्वति रितं सर्वं मिथ्या लापमात्रमि
ति प्रपञ्च इति ॥ मृषागिर इति चतुर्भिः ॥ मृषागिरौ मिथ्या वाचः ॥ असतीरसत्यः ॥ असतो कथाया सुताः ॥ यस्या सुउत्तमश्लो

इति चोक्तं दिजश्रेष्ठाय त्पृथो ह मिहास्मि वः ॥ लीलावतारकर्मो गौ कीर्तिता नो ह सर्व
शः ॥ ४५ ॥ पतितः स्वलितो वार्तः सुत्वा वा विवशो गृहान् ॥ हरये नम इत्पुच्चैर्मुच्यते स
र्वपातकात् ॥ ४६ ॥ संकीर्त्यमानो भगवानननः श्रुत्वानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ॥ प्रिवि
श्वचित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभूमिवातिवातः ॥ ४७ ॥ मृषागिरस्तास्य सतीरस
त्कथानकथ्यते यद्भगवानधोऽक्षजः ॥ तदेव सत्यं तद्देवमंगलं तदेव पुराणं भगवद्गुणोदयम् ॥

॥ ५२ ॥

दिवत् शश्वत्प्रमथ्य ३६ ३७ येचसंवरादयस्तेषां माहात्म्यं प्रभावः ३८ ३९ एकादशार्थमाह विप्रशापेति ४० धर्मविनिर्गो
योवर्गाश्च धर्मनिर्गोः ४० मर्त्यपरित्यागः मनुष्यत्वस्यान्तर्द्वापनम् ४१ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्ष

आरानेपारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् रुक्मिण्याह ररां युद्धे प्रमथ्य दिवतो हरेः
रहस्यं जंभरां युद्धे वा रास्य भुजकृत्तनम् प्राज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हररां च यत्
चैयपौडकसाल्वानां दत्तवक्त्रस्य दुर्मतेः संवरो द्विविदः पीठो मुरः पंचजनादयः माहा
त्म्यं च वधस्तेषां वा रागा स्याद् अदाहनम् ३८ भागवताररां भूमेर्निमित्तो कृत्य पांडवान्
विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः यात्रात्म
विद्यासरिलाप्रोक्ता धर्मविनिर्गोः ४० ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ४१
युगलक्षणा रूतिश्च कलौ नृणां सुपद्मवः चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिश्च विधीतया ४२
देहत्यागश्च राजर्षेर्विमुदत्तस्य धीमतः शारवा प्रणयन मृषेर्मोक्षे रोदयस्य सत्कथाः

४३ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ४४

रांतदनु रूपा रूतिश्चेत्यर्थः विविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ऋषेर्व्यासस्य ४३ सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ४४

भा. द्वा.
५३

किंच वर्णाश्रमाचारादिषु यः परो महान् परिश्रमः स यशो मुक्तायां श्रियामेव कीर्त्तौ संपत्तौ वा केवलं न परं मयुहवार्थः
त्यर्थः गुरुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ॥ ५१ ॥ ततः किमत्र आह अविस्मृतिरिति क्षिणोति
नाशयति ॥ ५२ ॥ अथेदानीं श्रोतृणां नात्मानं चाभिनन्दन्नाह ययमिति द्वाभ्याम् हे द्विजाग्र्या यद्यस्मात् आत्मन्यन्तः

यशः श्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयो
गुरुणानुवादश्रवणादिभिर्हरे ॥ ५२ ॥ अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्यभद्राणि श
संतनोति च सत्त्वस्य शुद्धिं परमां च भक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५३ ॥ ययं द्वि
जाग्र्या च तभूरिभागा यच्च श्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् नारायणं देवमदेवमीशम्
जस्रभावाभजता विवेश्प ॥ ५४ ॥ अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्थिवक्त्रात्
प्रायोपवेशेन पतेः परीक्षितः सदस्पृष्टो रां महतां च शृण्वताम् ॥ ५५ ॥ श्री. ॥ ११ ॥ ॥

करुणो श्रीनारायणं आविवेश्प शश्वत् भजत संभा च नायां लोह अतो भूरिभागा बहुपुण्याः कथं भूतम् अखिला
त्मभूतं सर्वान्तर्यामिणम् अतएव देवं सर्वोपास्यम् अदेवं न देवोऽन्यो यस्य तम् कुत ईशम् यदा यस्मात् ययं भू
रभागास्तप आदि संपन्नाः ततो नारायणं भजतेति विधिः ॥ ५४ ॥ मेव पाश्र्वात् ॥ ५५ ॥

५३

तरेवहिमेगतम् उहृतिहर्षे भगवद्गुणानामुरयो यस्मात्तत् नवं नवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदं म महानुत्सवो यस्मात्
 ४८ चित्राणीपरा नियस्मिन् तदपि जगत्प्रविशति तथैव तदेवैर्यशो न प्रगृणीत न वर्णीयेत् तद्वचः ॥ ध्यात्वा तीर्थं काकत्
 त्यनराणां रतिस्थानं न तु हं सैव ज्ञानिभिः सेवितं तत्र हेतुः यत्रेति ॥ ४९ सवाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगः जनताद्यविश्रवः
 जनसमूहाय नाशकः यद्यस्मात्तान्येव अन्यैः कीर्तमानानि शृण्वन्ति श्रोतारि सति गायन्ति नो चेत्स्वयमेव शृण्वन्ति ॥

तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं तद्देशश्च नमनसो महोत्सवम् तदेव शोकार्णीव शोषां नृणां
 यदुत्तमं श्लोकयशो नुगीयते ॥ ४८ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्प्रविशति प्रगृणीत क
 हि चित् तद्वा क्षतीर्थं न तु हं सैव ज्ञानिभिः सेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ४९ सवाग्विस
 र्गो जनताद्यविश्रवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि नामान्यनन्तस्य यशो किं ता
 नियच्छृण्वन्ति गायन्ति गुरानि साधवः ॥ ५० नैकं कर्म मप्यच्युतभाववर्जितं न शो
 भते ज्ञानमलं निरंजनम् कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरेन स्तुतं कर्म यदप्यनुत्तमम् ॥ ५१ ॥

इहानो ज्ञानकर्मादरादपि भगवत्कीर्तनादिदेवाहरः कर्तव्य इत्याह नैकं कर्म वस्तुतः प्रकाशकं यज्ज्ञानं यतो निरंज
 नमुपाधिनिवर्तकम् तदप्यच्युतमतिवर्जितं चेत् न शोभते नापरोक्ष्य पश्यन्तं भवतीत्यर्थः ॥ ईश्वरेन चेदपि तं तर्हि य
 दप्यनुत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म तदपि पुनः कुतः शोभते यतः ॥ शश्वत्साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखात्मकम् ॥ ५२ ॥

भा. द्वा. ॥ अस्य पुराणस्यैवं प्रभावातिरेके कारणमाह कलिमलानां संहतिं समूहं कालयति विनाशयतीति ॥ तथा इतरत्र शास्त्रान्तरे ॥ ६३ ॥ शास्त्रप्रतिपादितं भगवंतं नमस्करोति ॥ तमिति द्वाभ्यां ॥ जगदुदयास्थिति संयमात्मानोरज आदयः शक्तयो यस्य तं

॥ ५४ ॥

कलिमलसंहति कालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते स भीक्षां ॥ इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः परिपठितो नुपदं कथाप्रसंगैः ॥ ६३ ॥ तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयास्थिति संयमात्मशक्तिम् ॥ द्युपतिभिरजशक्रं शंकरं यैर्दुर्वसितस्तव मन्त्रं तं न तोऽस्मि ॥ ६४ ॥ उपचितनवशक्तिभिः स्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालयाय भगवत उपलब्धिमात्रधास्मे सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥ ६५ ॥ ० ॥ ० ॥

द्युपतिभिर्देवैरपि दुर्वसितः ॥ अज्ञातस्तवः स्तोत्रं यस्य तं ॥ ६४ ॥ उपचिताभिरुद्रिकाभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिः ॥ स्वआत्मन्येवोपरचितं स्थितैरजंगमंचालयो यस्य तस्मै भगवते ॥ ६५ ॥ ० ॥ ७७ ॥

॥ ५४ ॥

एतत्पुराणाकीर्त्तमादिफलं प्रपंचयितुमाह एतद्वत्त्वयिभिः ५६ यामंशराचेत्पर्यः आत्मानमेव साक्षात्पुनाति न तत्सा

एतद्वः कथितं विप्राः कथनो योरु कर्मणाः ॥ माहात्म्यं वा सुदेवस्य सर्वा सुभविनाशनम् ॥ ५६ ॥
य एवं श्रावयेन्नित्यं यामंशरा म न न्यधीः ॥ श्रद्धावान् यो नु शृणुयात् पुनात्यात्मानमेव
सः ॥ ५७ ॥ द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वतां पुष्यवान् भवेत् ॥ परित्यज्य तत्प्रयत्नस्ततो भवत्यप
तकी ॥ ५८ ॥ पुष्करे मधुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ॥ उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते
भयात् ॥ ५९ ॥ देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ॥ यच्छ्रित्वा कामान् गृहात् शृण्वतो ये
त्रकीर्त्तिता ॥ ६० ॥ ऋचो यजुर्वेदिसामानि द्विजोऽधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्यास्तकुल्याः प
यः कुल्याश्च तत्फलम् ॥ पुराणा संहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजाः ॥ प्रोक्तं भगवता यत्तत्तत्
दं परमं व्रजेत् ॥ ६१ ॥ विप्रोऽधीत्यानुयात् प्रज्ञां राजन्यो दधिमेखलाम् ॥ वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः

नादि वेदेहमात्रम् ॥ ५० ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ऋगाद्यधीत्यद्विजो मधुकुल्यारिषदनुविंदते तत्फलमेतां पठित्वा अनुविंदत इति किंच मो
क्तमिति ॥ ६१ ॥ राजन्य उदधिमेखलां पृथ्वीं संधिरार्यः ॥ ६२ ॥

भा. द्वा.

५५

इति यत्नमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिर्घं प्रार्थयते ॥ एष्टे भ्राम्पन ॥ अमन्दो मरिचो मन्दरगिरिस्तस्य या
वागास्तेषां मग्राणि तेः कंडूयना तेन सुखेन निद्रालोः निद्राशीलस्य ॥ येषां श्वासानिलानां संस्काराः तेऽद्यो कलालेशाः त
दनुवर्तनवशाज्जलनिधेरभेसां यातायातं न विश्राम्यति ॥ ननु समुद्रक्षोभादेवन तत्संस्कारवशात्तत्राह ॥ वेलाक्षोभस्त

एष्टे भ्राम्पदमन्दमन्दरगिरिग्रावागृक राडुयनात्रिद्रालोः ॥ कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानि
लाः पांतुवाः ॥ यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्देलानिभेनां भसां ॥ पातायातमतन्द्रितं जलनि
धेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २ ॥ पुराणसंख्यासंभूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं
पाठादेऽन्यनिबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पंचो नवद्विच ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विं
शतिशैवकम् ॥ ४ ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंचविंशतिः ॥ मार्कण्डेयं नववान्हं च दशपंचचतुः
शतम् ॥ ५ ॥ चतुर्दशभविष्यं स्यात्तथा पंचशतानि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लैङ्गमेकादशैवतु ॥ ६ ॥

स्थानिभेन निवेष्टा ॥ २ ॥ पुराणसंख्यास्तासां संभूतिं समाहारं च ॥ अस्तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः ॥ प्रयोजनं च दानं च तस्य
पाठाद्ब्रह्माहात्म्यं च निबोधत ॥ ३ ॥ त्रयोविंशतत्रयोविंशतिः ॥ चतुर्विंशतिः ॥ चतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥

अमन्दो मरिचो मन्दरगिरिस्तस्य यावागास्तेषां मग्राणि तेः कंडूयना तेन सुखेन निद्रालोः निद्राशीलस्य ॥ येषां श्वासानिलानां संस्काराः तेऽद्यो कलालेशाः तदनुवर्तनवशाज्जलनिधेरभेसां यातायातं न विश्राम्यति ॥ ननु समुद्रक्षोभादेवन तत्संस्कारवशात्तत्राह ॥ वेलाक्षोभस्त

५५

श्रीगुरुं नमस्करोति स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य सः ॥ तेनैव अमृततोऽन्यास्मिन्भावो यस्य तथा भूतोऽपि अजितस्परु-
चिरभिलोलाभिः आकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्थैर्यं यस्य सः ॥ त्वदीपं परमार्थप्रकाशकम् ॥ श्रीभागवतं यो व्यतनुत
नतोऽस्मीति ॥ ६६ ॥ इति श्रीद्वादशोद्देशोऽध्यायः ॥ त्रयोदशे पुराणानां संख्यामाह यथाक्रमतः ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्वदस्ताम्यभावोऽप्यजितरुचिरलोलाकृष्टसारस्तदीयम् ॥ व्यतनुत
कृपयास्तत्त्वदीपं पुराणं ॥ तमखिलव्रजे निघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥ इति श्रीमद्भागवते
महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैद्यासिखांद्वादशस्कन्धे प्रतिसंक्रमलक्षणांद्वादशोऽ-
ध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ यं ब्रह्मा बहुरांद्द्रुद्रमरुतस्तु न्वंति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः साङ्गपदक्रमोऽपि
निषेदेर्गायंति संसामगाः ॥ ध्यानावास्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिना यस्यांतं न
विदुः सुरासुरगणा देवा यतस्मै नमः ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवतस्य च ॥ सर्वपुराणां संख्यादीनुपवर्णयिष्यन् ॥ तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति ॥ यमिति ॥ स्तवैर्वेदैश्च स्तुनंति स्तुव-
न्ति उपनिषद्दस्याकारांतत्वं रोनुरोधेन ध्यानेनावास्थितं निश्चलंतद्गतं यन्मनस्तेन यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणाः

श्रीरोदमयनादे

भा. वा.
५६

१२ तद्रसरावा मृतं तेन तत्तस्य निर्वृतस्य १३ १४ पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्य नैकैः सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणा
दिपरो विमुच्यते १५ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकद्रूपेण भगवद्धानलक्षणां मंगलमाचरति कस्मै ब्रह्मणो अत्रलः

राजनेतावरन्यानि पुराणानि सतांगरायावन्न दृश्यन्ते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् १२
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते तद्रसाः मृतं तत्तस्य नान्यत्र स्यादति क्वचित् १३
निम्नगानां यथा गंगादेवानां मच्युतो यथा वैष्णवानां यथा शंभुः पुराणानां मिदं तथा
श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं
गीयते यत्र ज्ञानविरागभक्तिरहितं नैकैः सर्वमाविष्कृतं तच्छ्रवणविपश्यनविचारणा
परो भक्त्या विमुच्येन्नरः १५ कस्मै येन विभासितो यमत्तलो ज्ञानप्रदीपः पुरातद्रूपेणा च ना
रदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय तदात्मनाथ भगवद्वाताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं वि
मलं विशोकममृतं सत्यं परं धाम ही १६

असमः अयं श्रीमद्भागवतः पुरा कल्पारो तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण तद्रूपिणानां तद्रूपिणा योगीन्द्राय श्रुताय तदात्मना श्रु
ता तत्परं सत्यं श्रीनारायणारख्यं धीमहीति गायत्रैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्या ब्रह्मविद्येयमिति दर्श

५६

त्कांद्शताधिकेकाशीतिसहस्रम्॥७॥ सौपरीगहउपुराणम्॥ एकोनविंशत् एकोनविंशतिः॥८॥ महाभारतं त्वितिहासः रा
मायणं च जयप्रोक्तं काव्यम्॥ अतः पुराणानां संदेहश्चतुर्लेशसंख्याक एव॥ इदानीं मस्य वाच्यप्रयोजनादीन् संदर्शयितु

चतुर्विंशतिवारहमेकाशीतिसहस्रकम्॥ स्कांद्शतंतथाचैकं वामनंदशकीर्तितम्॥९॥ को
र्म्येसप्तदशाख्यातं मात्स्यंतच्चतुर्दश॥ एकोनविंशत्सौपरीं ब्रह्मांडं द्वादशेवतु॥१०॥ एवं
पुराणासंदोहश्चतुर्लेशउदाहृतः॥ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते॥११॥ इदं भग
वता पूर्वब्रह्मणो नाभिपंकजे॥ स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम्॥१२॥ आ
दिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम्॥ हरिलीलाकथाव्राताः मृतानंदितसत्सुरम्
सर्ववैरातसारं यद्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्॥ वस्तुद्वितीयंतन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्॥१३॥
प्रौष्टपद्यां पौरीमास्यां हेमसिंहसमन्वितम्॥ दशानियोभागवतंसयातिपरमांगतिम्॥१४॥

माह तत्रेत्यादिना॥१५॥ हरिलीलाकथानां व्रातः समूहः॥ स एवामृतं तेनानंदिताः संतः सुराश्रयेन ततः॥ तन्निष्ठं तद्विषयं॥१६॥
पौष्टपद्यां भाद्रपद्यां॥ हेमसिंहसमन्वितं स्वर्गसिंहासनाह्वयम्॥१७॥

• 12 •

64

[illegible][illegible]

॥ ३ ॥ नि श्री महागते महापुत्राणि वा ॥ महं द्यां सिद्धिं नाया वै वा ॥ स कं द्यां कं ॥ प स वं र्दि यं आ वा यो दी नि का वा
व द्या र्दं वा ॥ वा यः ॥ १३ ॥ स मा मा यं द्वा रं द्वा कं यः ॥ १२ ॥ स स न ॥ १६ ॥ ५७ ॥ सि नी आ वा रं शु कं द्या र्दं ॥ व रं वा स रं ॥ नि
वि क रं श्री रं द्या व न ॥ आ प व य मा रं द्या र्दं वा ॥ श्री कं द्या वं द्या य य क रं द्या य न मा न माः ॥ श्री रं द्या कं द्या वा स वि

